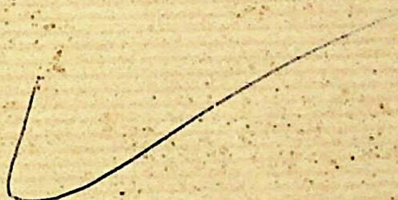

पत्रदूतम्

[खण्ड-काव्यम्]

卐

कवयिता—

शास्त्री रुद्रदेवत्रिपाठी साहित्याचार्यः

उपकृति-स्मृतिः

दाधीचैर्भिल्लवाटाख्यकनगरवरं संवसद्भिः सुमान्यैः ,
सद्विज्ञैः प्राड्विवाकैः गुरुवरचरणे सन्ततं भक्तिभाग्भिः ।
श्रीमन्नारायणाख्यैः प्रणययुतधियाऽस्याःकृतेर्मुद्रणार्थं,
मुद्रा दत्तास्तदर्थं ह्युपकृतिमनिशं स्वीकरोत्यत्र‘ रुद्रः”॥१॥

॥ श्रीगुरुचरण कमलेभ्यो नमः ॥

—सचित्रं—

प-त्र-दू-त-म्

[खण्ड—काव्यम्]

रचयिता—

ज्योतिर्वित् पं. रमाकान्तशर्म-तनूजः
शास्त्री पं. रुद्रदेवत्रिपाठी साहित्याचार्यः
काव्य-पुराण-तीर्थः, साहित्यालङ्कारः
हिन्दी साहित्यरत्नम्

द्वितीयं परिवर्द्धितं संस्करणम्
वि. सं. २०१२
कार्तिकी अमावास्या

विद्वद्भ्योऽन्तेवासिभ्यश्च
निर्मूल्यम्

प्रकाशकः पुस्तकप्राप्तिसङ्केतश्च
पं. भीमदेव त्रिपाठी
"मृडानी-मन्दिर"
श्रीमहेश्वर प्रिंटिंग प्रेस
मन्दसौर (मध्यभारत)

सर्व-साधारणेभ्यो मूल्यमष्टाणकम्
प्रथमावृत्तिः ५००
द्वितीयावृत्तिः ११००

निर्मूल्यमभीप्सुभिः पुस्तकप्राप्तये पत्रालयीय-द्व्याणकत्रिकटं स्वसङ्केतसूचनपुरस्सरं प्रेष्यम्।

मुद्रकः—
श्रीमहेश्वर-मुद्रण-यन्त्रालयः,
मन्दसौर (मध्यभारत)

विषयानुक्रमः

-: समर्पणम् :-

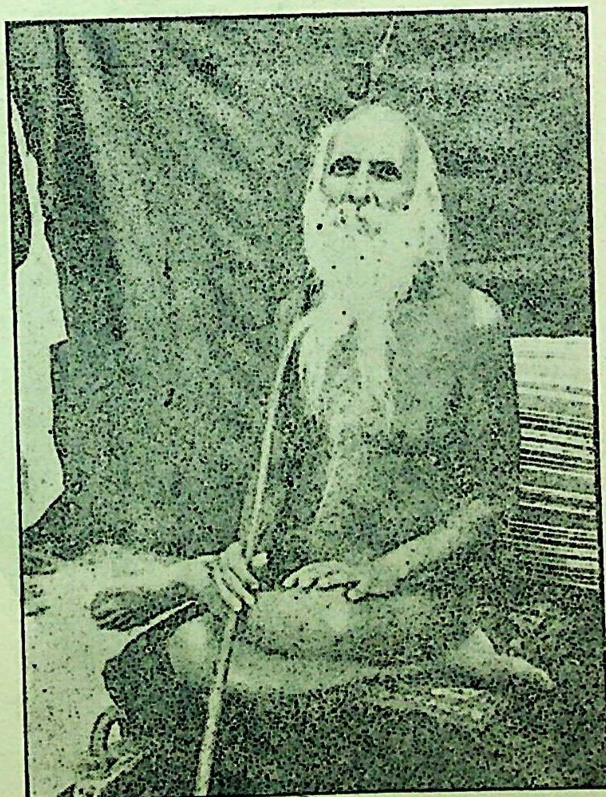

आस्ये यस्य विधातृजा विजयदा देवी नरीनृत्यते,
मर्मज्ञा रसना सदैव जपने लालायिता सत्स्तुतेः ।
भव्या भव्यकरा भरा भगवती भव्याय सम्भाव्यते,
तच्छ्री'कृष्ण'गुरोः करेऽतिविमले 'रुद्र' कृतिं प्रार्पये ॥

चरणेन्दीवरेन्दिन्दिरो—

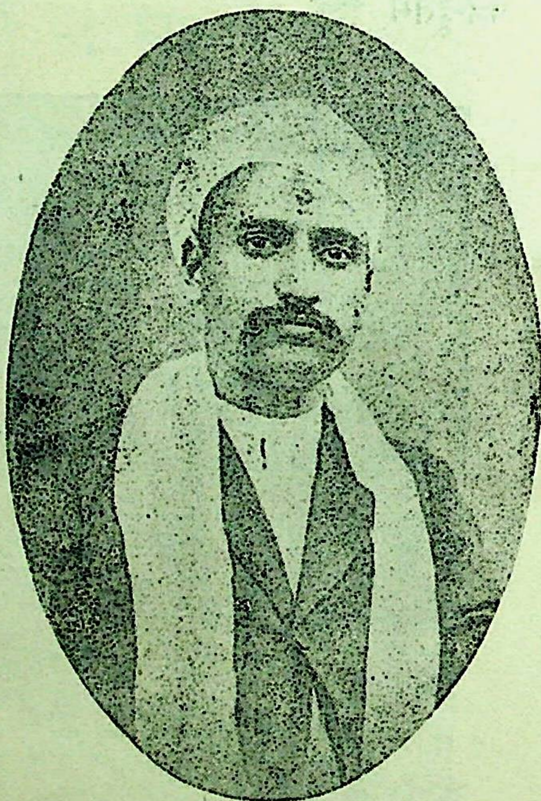
—रुद्रः

पत्र-दूतम्

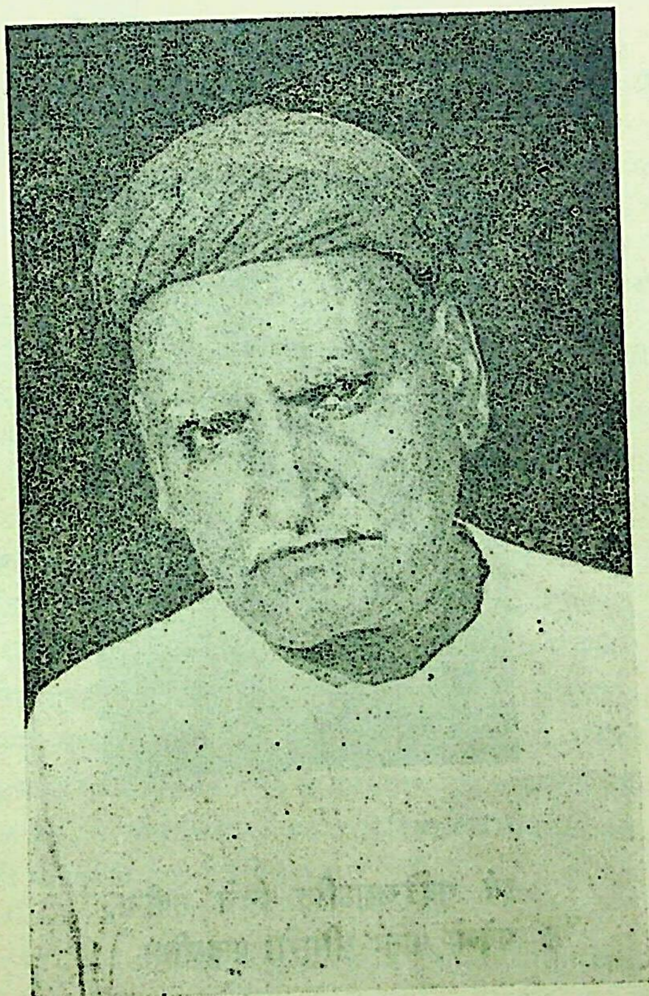

अनन्त-श्रीविभूपित-

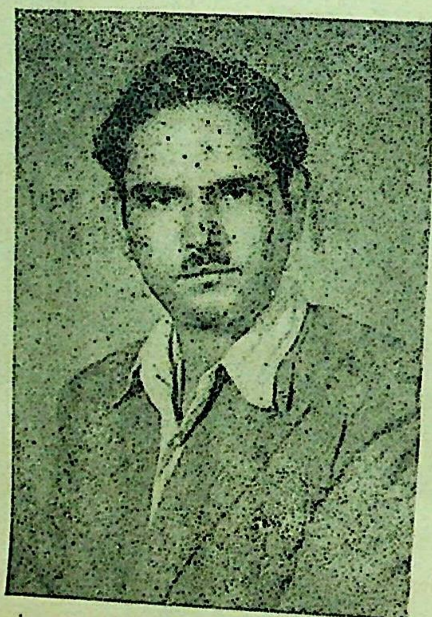
पूज्यपाद-स्वामि श्री कृष्णानन्द तीर्थ महाभागः ।

महामहिम—
ज्योतिर्वित् पं. श्रीकृष्णलालशर्म महोदयाः ।
(सम्प्रति—स्वामि श्री कृष्णानन्द तीर्थ महाभागाः)

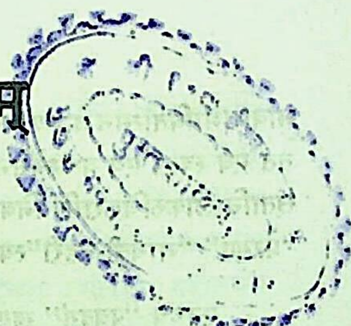

कवेः पितृवराः—
ज्योतिर्वित् पं. श्रीरमाकान्तशर्म महोदयाः।
(अध्यक्षाः-श्री महेश्वरमुद्रण-यन्त्रालयस्य)

इयं सर्वदेच्छाऽस्ति चित्ते नवीना,
भवेन्मे मतिः श्रीगुरोः पादलीना ।

'रुद्रः'

आमुखम्

अये काव्यकुसुमरसमाधुरीमधुपाः !

सदाभिनवभावनार्थमुत्कलिकाकुलमनसामास्वादितप्राचीनार्वाचीनानेककविकुलकविताकमलिनीरसानां सरससहृदयानाम्भवताम्पुरत इदमभिनवं "पत्रदूता"भिधं खण्डकाव्यमुपायनीकुर्वतो मे हृदयममन्दानन्दमनुविन्दन्ते ।

कविताया उद्गमस्थानं हृदयमिति, तत्र स्थितमेव कमलमलौकिकज्ञानरविभासा प्रस्फुटितं सौरभरूपेण कवितां प्रकाशयतीति प्रसिद्धिर्भावकानाम् । तत एव सहृदयैरेव कविताऽऽस्वादः समासादनीय इति प्रसिद्धिः । अपरिज्ञातसरसिजसौरभविशेषो हि मधुकरोऽन्येष्वेवापातप्रतीयमानाधिकसौन्दर्येषु कुसुमेषु रज्यति, नानुसरति कमलवनं, न चासौ विविनक्ति कुसुमान्तरपरिमलेभ्योऽस्य परिमले वैशिष्ट्यमिति । एवमसहृदयोऽपि तां हृदयवाचं नहि नहि, हृत्कमलपरिमलं तत्, न परिचेतुमलम् । अत एव कवित्वादपि भावकत्वं दुर्लभमिति कविसरणिकुशलाः प्रतिजानते ।

परं भावकः कवीभवितुं शक्नोति । अस्ति च भावकानां क्रमशः कवीभवने बहुतरमुदाहरणम् । तेष्वेवैकोऽयमेतत्काव्यकविरपि पदं धत्ते । यथाऽस्य जीवनवृत्तमवगतं तथा ज्ञायते यदयमपि बाल्यादेव काव्यरसास्वादलोलुपः स्वभावत एव तेषु रज्यते स्म । तद्-

भावनाभावितात्मनश्चास्य प्रसृता तत एव कालात् कविवर्त्मनि मतिः। तत एव स्वल्प एव वयस्येनेन कतिपयानि काव्यानि नव्यपदवीमनुसृतानि लोकरुचिकराणि निबद्धानि प्रसिद्धानि च "विनोदिनी," "प्रेरणा" "गायत्री-लहरी"त्यादि नामभिः।

एतच्च "पत्रदूतं" खण्डकाव्यं स्वगुरुचरणसेवामभिलष्यतानेन लिखितम्भावनामयम्। इयं दूतकाव्यपरिपाट्यादितो भावनामय्येवाविर्भूता कविकुलगुरोः कालिदासात्। तन्निर्मितकाव्यस्य मेघदूताभिधस्य जनमानसवशीकारितामाकलय्यैव बहवः कवयस्तन्मार्गं समस्यापूर्त्यादिविविधरीतिभिरनुगताः। विरचितानि च बहूनि-दूतकाव्यानि। तानि च यथायथं स्वकीयं स्थानं काव्यपङ्क्तावासादयन्त्येव।

ईदृशानि काव्यानि प्रायो रतिभावप्रधानानि भवन्ति। तत्र सा रतिः क्वचिद् रसताम्प्रतिपद्यते, क्वचिच्च भावतामेवाश्रयति। इह च कविना स्वगुरुविषया रतिर्या किल—"दूरस्थः स स्थितिपरवशः (१५) इति पद्येऽङ्कुरिता सा "तस्यां कुट्यां जनपरिवृता" नित्यादिभिः (१३४) समाप्ति यावत् निपुणं पारिपोषिता भावपदवीमानीता च।

एतत् काव्यवर्णनीयानां कविगुरुमहात्मनां परिचयविषये किंचिदिव लिख्यते पाठकानामानन्दायाश्चर्याय वा। एते गुर्जरगौड़-विप्रकुलालंकाराः शाण्डिल्यगोत्रीया प्रकृत्याः मनोरमे राजस्थान प्रदेशीयप्रतापगढनाम्नि ग्रामे ज्योतिर्वित् पं. श्रीनाथुलालशर्मतनुजाः काशीदेवीगर्भलब्धावतारा: (वि.सं. १९५०तमे) श्रीकृष्णलालनाम्ना

ख्याताः। बाल्य एव प्राप्तब्राह्मणोचितसकलसंस्कारा आवश्यकान् वेद-व्याकरणादिविषयानधिगत्य ज्योतिःशास्त्रे लब्धगाम्भीर्याः श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानपराः, गार्हस्थ्ये वर्तमाना अपि विदेह इवा—पगतसांसारिकविषयवासनाः, लक्ष्मीविलाससदने मोहमयीनगर एव लक्षावधिद्रविणं विद्याबलेन समर्ज्य स्वेष्टदेव्याः प्रसादाय तदाज्ञयैव वा सर्वस्वमर्थिसात्कृत्य, ततः प्रस्थिताः मन्दसौरं स्वचरितेन कृतार्थयितुं। तत्रापिचालौकिककृतिभिः सर्वतः प्रसिद्धाः, बहुवारमखण्डमन्नसत्रं यथाऽऽगतानियमितसंख्यकविप्रपरितोषपूर्वकमनेकान् मासान् व्यत्याप्यातिदुर्लभान्नेऽपि समये विस्मयनीयतां प्राप्ताः, सकललोकस्य। कतिवारं च सर्वस्वदानेन सहस्रशो ब्राह्मणाः सत्कृताः, अचिरातीतसमये मार्गशीर्षकृष्णप्रतिपद्द्वितीयातृतीयातिथिषु सार्धैकमासावधिजलत्यागमौनग्रहणपूर्वकं चतुर्विंशतिसहस्रमुद्रामितं द्रव्यमर्थिभ्यो वितीर्णमेभिः। विक्रमसंवत्सरत १९९६ माघशुक्ला २ तः इमे गृहीतप्रव्रज्याः स्वामिकृष्णानन्दतीर्थनाम्ना विख्याताः परमे तपसि लीना दिग्वाससो लोकानध्यात्मविषयोपदेशैरुपकुर्वन्तः समयमतिवाहयन्ति।

अयञ्च कविस्तेषां कनिष्ठस्य भ्रातुः पण्डितश्रीरमाकान्तशर्मत्रिपाठिनां ज्योतिर्विद्वरेण्यानामात्मजस्तैर्बाल्यादेव स्वसुताधिकस्नेहेन वीक्षितः शिक्षितश्च प्रथमं प्राचीनपरिपाट्याऽल्पेनैव कालेनाप्तवान् प्रबोधं संस्कृतसाहित्ये। ततः परीक्षाक्रमेण व्याकरणावश्यकग्रन्थानधीत्य साहित्यविषये लब्धाचार्यपदः काव्यपुराणादिविषये च लब्धतीर्थपदवीक. संस्कृत-हिन्दी-भाषाद्वयकविताकृतिनिपुणोनेकशः संस्कृत-हिन्दीसाहित्यसम्मेलनेषु सबहुमानं पुरस्कृतः स्वगुरूणामत्युत्तमां भक्तिं हृदि धारयन् सम्प्रति मोहमयीमेव वसति।

कविश्चायं कीदृशः कीदृशञ्चास्यैतत्काव्यमिति कथनमनावश्यकमेव सति पुरतःस्थापिते काव्ये ! यतो 'नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते' गुणग्राहका भवन्त एवात्र विषये नियुक्ताः स्वभावतः ।

केवलमेतावदेव वक्तव्यं यदस्य गुणानास्वाद्यवाचंयमतां विहाय सहृदयगोष्ठ्यां प्रकाशयन्तः समुत्साहयिष्यन्ति कविमेनमतोऽपिसुललितं काव्यान्तरमुपायनीकर्तुमिति किमधिकेनेति शम ।

प्रधानाध्यापकः—
संस्कृतमहाविद्यालयः
मोहमयी

भवताम्भावकः -
पं० विश्वम्भर झा शर्मा
व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्यः

आगसां परिमार्जनम्

अये परमदयालवो गुरुवरचरणाः !

आसीत्सोऽपि समयः, पंचवर्षदेशीयोऽहमभवं । इतस्ततः क्रीडासक्तं पठने चाननुरक्तं विरक्तमिवाशनवसनयोरप्यनासक्तं नक्तन्दिवं व्यग्रं मामालोक्य पितरौ स्नेहसिक्तमपि पठनातिरिक्तं निखिलमपि जीवनं विविक्तं जानानौ प्राथमिकशालायां प्रविवेशयिषू निरचायिषतां पाठनाय । किन्तु सकललोकशल्यं बाल्यं च मे विचिन्त्य सहपाठिना विना कथमयं गमनागमनं विधास्यतीति चिन्तासन्तानवितानैकतान्तैः पितृपादैः परिवार-पारावरेऽक्षिनिक्षेपं कृत्वा सहसैव समासादितः समवयस्कोऽपि साधुवर्चस्कः प्रावीण्यप्राप्तयशस्कः श्रीमदनलालाभिधो मातुलः । तज्जनकावपि गृहारब्धप्राथमिकाध्ययनौ शालाप्रेषणोत्सुकावास्तामेव ।

कार्तान्तिककोटिकोटीरैः पूज्यपितृवरैः स्वयमेव मङ्गलं मुहूर्तं वीक्ष्य "विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठः" इति चावधार्य तद्दिने प्रत्यूष एव विनिवर्तितसन्ध्यादिकर्मभिः कृष्णपाषाणपट्टिका-लेखिनीयुतौ क्षालित-हस्तपादावावामाकारितौ । शुभशकुनपूर्वकं पूर्वं गिरिजा-गणेश सोमनाथं भगवन्तं भोलानाथं वन्दयित्वा श्रीगणेशशृङ्गाटके च विघ्नध्वान्तविध्वंसनपटीयश्चरणौ प्रणमय्य निकषैव एकतो द्रव्य-रक्षणाऽऽगारिकासनाऽऽसीनां "वाचमर्थोऽनुधावती" ति किंवदन्तीं सत्यापयन्तीं शालां प्रत्यनयन् ।

तत्र च दूरत एव अध्ययनशीलानां बालानां करुणविरावैः करालामपि भूषितपट्टबद्धमरालां निम्नकोटिकाध्ययनशालामपि विशालामुन्नतभालां निश्चितकालां बालशालामालोक्य प्रथम—सोपानारोहणकाल एव साश्रु नेत्रौ प्रस्खलच्चरणौ सगद्गदौ नैव नैव पितः ! नैव नैवावुत्त ! नाहं पठिष्यामि नाहं पठिष्यामीति प्रत्येकं प्रलपन्तौ सकरुणमपि सारुणनेत्रबिभीषिकया भीतभीतौ चकितचकितौ यथायथं प्रापितावुपशिक्षकं। समसामयिकानेक-क्रीडाङ्गणरिङ्गणसुहृद्-दर्शनोपलब्धधैर्यौ समुत्पन्नसाहसौ कथङ्कथमपि प्रारभ्याध्ययनं पुत्र-वत्सलाया जनन्याः कियत्कालिकाङ्कविरहमसहमानावपि वर्णमातृ-काक्रोडमासादितवन्तौ।

यथापूर्वं समचीचलत् कालचक्रम्। मन्दमतिरहं क्रीडापर-वशतया प्रथमायामेव कक्षायां प्रापमसाफल्यम्। मातुलस्तु मातुलता-तुलाधिरूढः सार्थकीचकार जन्मसिद्धं ज्यायस्त्वम्। कालबलात्तत्र पूज्याः श्रीशितिकण्ठशास्त्रिमहाभागा देवगवीसंरक्षणदक्षाः शालाति-रिक्तसमये सुरसरस्वतीमध्यापयामासुः। तत्रापि प्रेपितोऽहं पठनाय। काठिन्येन कण्ठस्थीकृतं कुण्ठितप्रज्ञेन मया कियत्सुचिद्दिनेषु पुष्प-दन्तीय–शिवमहिम्नस्तोत्रस्य केवलं पद्यमेकं "हरिस्ते साहस्र" मिति। अस्मात्प्रागध्यापितं "रथक्षोणीयन्ता" इति पद्यन्तु नाशकन्धारयितुं स्मृतौ। अतएव भूरिभर्त्सनाभारजर्जरितोऽपि निर्जरसरस्वतीपठन–तर्जन विचारमेवार्जयन्मनसि।

परं "यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति" इतिवदायातः स कालः येन हठाद्धिन्दीशालावियोगोऽभूत् पुनरपि संस्कृतवाच आचमनं मञ्जूरीकृतम्। भवतामाज्ञयैव श्रीमत्प्रचालितशालायां पाणिनीयाष्टाध्याय्याः प्रत्यहं सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-धातुपाठादीनां रटनं, पठनं पारायणकरणं चेदमेव शरणमिति निश्चित्य मास-षट्केषु लघुकौमुद्या अध्ययनं, ततः सिद्धान्तकौमुद्या भ्वादिगणारम्भः, सहैवच वेद-ज्योतिष-कोश कर्मकाण्डादीनामपि पठनमिति कृत्वा बहूनां पुस्तकानां स्कन्धोपरि भारमूढ्वा गमनागमनमितस्ततोऽकरवं। एवं वेषं वीक्ष्य च मां जल्पता दर्शकानांश्रये! आलोक्यतां प्रारम्भपठन-समय एव पुस्तकभारोद्वहनात्तमस्त्वमेतस्य—अग्रे च का गतिरिति सव्यङ्ग्यपरिहासवचांसि भृशमरुन्तुदान्येवाभूवन्।

तथा सत्यप्येवं तदेव मे मान्द्यं, सैव स्थितिः, तदेव क्रीडनौत्सुक्यम्, यदा कदा प्रपलाय्य महज्जलकूपे कूर्दनं, तत्रापि।

"मृत वा प्राप्स्यसि स्वर्गं स्नात्वा वा भोक्ष्यसे सुखम्।
तस्मात् कूर्दस्व भो छात्र! स्नानाय कृतनिश्चयः"॥

इति भगवद्गीतोक्तिवैपरीत्येन सन्तुष्टोऽसह्यताडनाताडितमपि अन्धवन्नापश्यम, कोपकुत्सनकर्कशफूत्कृतिमपि जडवन्नान्वभवम्, भीषण-दण्डदानहुंकृतिमपि वधिरवन्नाश्रौषम्, बहुधा बोधितोऽपि न गमिष्यामीत्युत्तरयन्नपि स्वप्रतिज्ञातं नापीपलम्। अथ च प्रीत्याऽपि कतिधा नोपदिष्टोऽहं श्रीमदनलालकेशवदत्तादिसहाध्यायिनां दृष्टान्त-दानेनेति हन्त!

कालःकलयति सकलमपि कलनीयं, फलयति फलनीयं परिवर्तितं पार्श्वं दिष्टेन। श्रीमन्तोऽपि सन्न्यासः श्रेयानिति विविच्य गार्हस्थ्यं तत्यजुः। सहपाठिनोऽपि विहगा इव विटपाद्विटपंययुः। अहमपिपिपठिषुर्नियतिनियामकनियन्त्रितो नियतमभ्रममितस्ततः कदाचिदिन्दूरं, कदापि नाथद्वारं, वाराणसीं, मोहमयीं च। ज्ञान-भिक्षुक इव गुरुजनचरणोपास्तिहीनो दीनोऽज्ञानलीनो वृथाऽभिमान-पीनोऽपि परेशानुकम्पया भवतामाशीर्भिश्च यथाकथंचिदपारयं "साहित्याचार्य" परीक्षापारावारम्।

अधुना ज्ञानलवशलाकया स्वल्पोद्घाटितनेत्रोऽहं पश्यामि सर्वत्रात्मानमेव दोषदोषादूषितम्। नचावगच्छामि कैर्वा वाचो विलासैः प्रसादयामितमाम ? अत एव प्रस्खलन्तीभि र्गीर्भिःशिशुरिव कृतागसां परिमार्जनायाभ्यर्थयन्नकल्पनं प्रजल्पन्नधिचरणं पतितोऽस्मि निष्किञ्चने मयि कृपयन्तु इति।

चरणचञ्चरीको
" रुद्र "

पुनश्च—

काव्यस्यास्य संशोधन-मुद्रण-प्रकाशनादिकर्मसु प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष-सहयोगप्रदायकानामन्याभिभावकानां च भृशमुपकृतिं वहामि.

॥ श्रीकृष्णानन्दाष्टकम् ॥

१

तीर्थं तीर्थयुतं सुतीर्थमहितं सत्तीर्थविश्राणकम् ,
तीर्थोपाधियुतं सदा बुधवरं तीर्थादिकार्ये रतम् ।
शान्तं शान्तिकरं सुशान्तमनुजैस्तं पूजकैःपूजितं,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् । *

२

दोर्दण्डेऽखिलदण्डिनां द्युतिकरो दण्डो हि विभ्राजते,
दुष्टानां किल दर्पमर्दनविधौ योऽखण्डदण्डप्रदः ।
तं दण्डीश्वरमण्डली-सपरिधौ सम्मण्डनं पण्डितं,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

३

यो विज्ञानविचक्षणः सहृदयो विद्वज्जनानन्ददो,
यं विज्ञाः पृथिवीसुराश्च निरतं सम्यक् श्रयन्ते मुदा ।
येनाऽदायि सुबोध आगतवते श्रेयस्करश्चारु तं,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

४

यस्मै भक्तगणो हृदा प्रतिदिनं शस्ताय सङ्कल्पते,
यस्माद् भक्तजनोऽनिशं स्वसदने ह्यानन्दमालम्बते ।
यस्यार्चाकरणाय पण्डितवरा लालायिताः सन्ति तं,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

---

* अस्मिन् पद्ये व्यवहृत-तीर्थ-शब्दानां क्रमशोऽर्था । एवमनुसन्धेयाः।-१ तीर्थस्वरूपिणं, २ विविधसम्पत्ति-शालिनं, ३ मन्त्रि-पुरोहितादिभिः पूजितं, ४ ब्राह्मणेभ्यो दातारं ५ तीर्थ-पद विभूषितं, ६ यज्ञादिकरणे रतमिति ।

५

यस्मिञ्जीवति जीवनञ्च बहवः सम्प्राप्तवन्तोऽधना,
यस्मात् प्रत्यहमेति विश्वजननी निर्भारतां भारती।
तं विज्ञानघनं सुयोगिषु वरं धन्यं धरानिर्जरं,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

६

सर्वान् स्वीय-समज्ञयैव विनतान् कुर्वन्तमारादरं,
सर्वेषां हृदि बोधदानकिरणैर्देदीप्यमानं त्विषा।
सर्वाशा-परिपूरकं शुभगुणैराराधितं तं जनैः,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

७

वेदान्तादिकला-कलाप-कलितं काशीशसंसेवकं,
ज्योतिःशास्त्रधुरंधरं यतिवरं विद्यापयोधिं परम्।
तं गोत्रासुरसेवितं द्विजवरं गीर्वाणवाणीप्रियं,
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

८

दैवज्ञं विजितेन्द्रियं निजगुणैः सिञ्चन्तमूर्वीसुरान्,
नानाशास्त्रविचक्षणं भुवि सदा विप्रोद्धृतौ तत्परम्।
सत्यं कल्पतरूपमं गुरुवरं त्यक्ताम्बरं तं मुदा
कृष्णानन्दगुरुं सुदिव्यममलं भक्त्या नमामो वयम् ॥

९

कृष्णानन्दाष्टकमिदं, रुद्रदेवेन निर्मितम्।
गुम्फितं भावपुष्पेभ्यः, प्रीतयेऽस्तु गुरोः सदा

श्रीगुरुगुणस्तुतिगर्भितं चित्रबन्धाष्टकम् ।

१

श्रीमान् धीमान् नृमान्यः सकल-कवि-कला-संयुतो युक्ति-युक्तो,
ज्ञानी ध्यानी मुनीनां स्तुतिनुतिततिभिर्भासितः सिद्धिसिद्धः ।
दान्तः शान्तः स्वतन्त्रः समविमलमतिः क्षेमदो मर्त्यमध्ये,
श्रीकृष्णः कृच्छ्रकृत्यो जयति यतियशाः सेवितो विश्वविज्ञैः ॥

२ [मालाबन्धः]

विश्वस्मिन् जनताजनार्दनहितं यः सर्वदा चेष्टते,
विद्वान् मानितसज्जनांश्च निरतं यत्नेन यः सेवते ।
वित्तं स्वं निखिलं जगद्धितकृते यः सर्वदाऽपेक्षते,
विज्ञः कृष्णगुरुर्जयत्यविरतं यत्तः सुखं भारते ॥

['विजयते' पदांकितो मणिहारबन्धः]

३

सम्मान्यैर्जगतीसुरैः सुविदितैः पोपूज्यमानं मुदा,
सर्वेषां क्षितिवासिनां सुविदुषां क्षेमङ्करं सर्वदा ।
कृष्णानन्दगुरुं नमामि विविधैः सत्सेवकैः सेवितं,
तं देवी-समुपासकं सुकृतिनं दानादि-दाने रतम् ॥

[अष्टारश्चक्रबन्धः कमलबन्धश्च]

४

यत्कीर्तिगीतिमभितो जगति स्तुवन्ति,
यत्तो यतिस्मृतिरतिस्मृतितां गताऽऽस्ते ।
तेऽस्ताघतापततयो यतयोऽत्र नित्यं,
सत्यं जयन्ति भुवने किल कृष्णतीर्थाः ॥

[श्रीबन्धः]

(५)

सकल-रिष्टहरं सम-रिष्टदं,
सकल-काव्य-कलाप-धुरन्धरम् ।
सकल-तीर्थयुतं सुखदं गुरुं,
वयमहो ! विनता विनताः स्म तम् ॥

[ओङ्कारबन्धः]

(६)

नमत बुधजना गूरूत्तमं,
सकल-सुखप्रदमेकमुत्तमम् ।
भजत भुवि तमेव वित्तमं,
सकलतमोहृतयेऽपि सत्तमम् ॥

[मङ्गलकलशबन्धः]

(७)

श्रीकृष्णः कृतिकृद्धीरः, सद्विद्यो विधिविद् वरः ।
सद्यज्ञयन्ता यतिराट्, शिवदोऽवतु वः सुराट् ॥

[वृक्षबन्धः]

[८]

मतिदं गतिदं, स्थितिदं सुखदम् ।
शिवदं वरदं, प्रणतोस्मि गुरुम् ॥

[षट्दलकमलबन्धः]

(९)

सचित्र-बन्धबन्धुरं, गुरोरिदं शुभाष्टकम् ।
शुभाय 'रुद्र'-निर्मितं, भवेत् सदा सतां कृते ॥

॥ ॐ नमः शिवाय ॥

प-त्र-दू-त-म् ।

(खण्डकाव्यम्)

(मन्दाक्रान्ता-वृत्तबद्धम्)

अह्न्ये कस्मिन् पशुपतिमुमा प्राह नित्यं दिनान्ते,
भङ्गां पीत्वा नटसि डमरुं वादयन् कृत्तिवासः !
हेरम्बोऽयं स्मृतिपथगतां नामवस्थामवाप्तः ,
प्रायो रात्रौ भवति चकितः सेयमुक्तिः सदाऽत्यात् ॥

२

श्रीगङ्गायाः प्रवहणरयादुत्थितान् फेनभङ्गान् ,
नेत्रप्रान्तादनलशिखया मुच्यमानान् स्फुलिङ्गान् ।
दृष्ट्वा यातौ भुजगशशिनौ यस्य मौलौ प्रकम्पं ,
भूयो भूयः स मम भवताद् भूतये भूतनाथः ॥

३

स्थित्वा रम्ये कमलनिलये वल्लकीमालिकल्पा-
मङ्के कृत्वा करलतिकया लालयन्तीं लयस्थाम् ।

दृष्ट्वा पश्चात् पवन-चपला-धूम-वाष्पादिनाना—
यानान्यन्यान्यपि च सहसा यत्र जाता विमानाः ॥
१२
स्वर्गे सौख्यं यदिह भुवि तन्नास्ति तं लोकवादं,
मिथ्याकर्तुं कृतदृढविचराणि सद्मानि यस्याम् ।
उच्चैरुच्चैः स्वशिखर-करैराह्वयन्ति द्युलोकं,
भूयो भूयोऽहमहमिकया तर्जयन्तीव वाग्भिः ॥
१३
तीरे यस्याः प्रथितविभवे 'जूहु-चैापाटि'-संज्ञे,
स्थाने यत्र प्रतिरविदिनं सम्मिलन्मेलकेषु ।
प्रायो नार्यः प्रणयिसहिता 'मण्डकान् भेलपूरीः'[४]
खादं खादं 'खिलखिलखिलं' संहसन्त्यो भ्रमन्ति ॥
१४
मुम्बापुर्यां अभिनवगुणाकृष्टचेता हि तस्यां,
रुद्रोऽवात्सीन्मुदितमनसा मन्दिरे मातुलानाम्[५] ।
काले कस्मिंश्चिदपि सहसा वर्धनं वीक्ष्य सिन्धोः,
पूर्णातिथ्याः[६] स्मरणमकरोच्छ्रीगुरोः पूजनस्य ॥
१५
दूरस्थः स स्थितिपरवशः किं विधेयं न किं वा,
कार्या पूजा कथमु सुगुरोश्चिन्तयन्नित्थमेव ।

(४) 'भेलपूरी'ति तत्रत्यं प्रसिद्धं खाद्यम् ।
(५) श्रीगोविन्दरामशर्मणां कवेर्मातुलगृहे ।
(६) गुरुपूर्णिमाया इति ।

मार्गे यान्तं दलवितरकं प्रापकं मार्गयन्तं ,
दृष्ट्वा चित्ते भृशमुपगतोऽलभ्यलाभेन तुष्टिम् ।

१६–१७

एकं मित्रं विलसति यतो भूतले निर्धनानां ,
दूतञ्चैकं प्रकृति–मधुरं सौख्यदं पत्रमेव ।
एतच्चाल्पव्ययमनुचरं स्पष्टवाद्यप्रमादि—
प्रीतेः पात्रं चरणरहितं शीघ्रगं दूरयायि ॥

एतेनैव स्मृतिपथगता जायते पूर्वगाथा ,
कल्पारम्भे प्रथममभवत् सर्जनञ्चैनदीयम् ।
एतस्यास्तेऽस्मदुपरि कृपा यद्वयञ्जीविताः स्मः ,
तत्स्वान्तेनाप्युचितसमये सम्मतिः स्वा प्रदत्ता ॥
[युग्मकम्]

१८

निश्चित्यैवं दलनिलयतः पत्रमानीय तस्मै ,
जातोत्साहो नमनमकरोत् स्वागतेनाथ युक्तम् ।
आसीद् यद्वै हृदयनिहितं कार्यमावेदनीयं ,
सोऽयं प्राप्तावसर उपदीकर्तुमित्थं बभाषे ॥

१९

रे रे पत्र ! त्वमसि नितरां सौख्यदं मानवेभ्यः ,
के वा भूमाविह तव नराः सन्ति नो दर्शनोत्काः ?
लब्ध्वाऽऽनन्दं श्रयति च यथा चातकः स्वातिबिन्दुं,
तद्वन्मोदं प्रियसख ! तवालोकनात् संश्रयेऽहम् ॥

२०

यद्यप्येतन्नहि रुचिसहं यत् समेतस्य गेहे ,
कार्ये कस्मिंश्चिदपि सहसा योजनं, धार्ष्ट्यमेतत् ।
किन्तु त्वादृक् प्रियजनमनोमोद-सम्पादकं यत् ,
कार्यात् स्वीयान्नहि विचलितं कर्हिचिज्जायते वै ॥

२१

सन्देशानां कुशलवहनाः सन्ति दूताः परेऽपि ,
नाहं मन्ये वरमिह परन्तेषु धन्यं विना त्वाम् ।
प्राच्यं वृत्तं युगयुगभवं श्रावितं यत्त्वयैव ,
स्वीकार्याऽतो मम लघुतमा प्रार्थना पत्रमित्र ! ॥

२२

यातव्यन्ते वर ! दशपुरं मन्दसौरापराख्यं ,
यत्र श्रीमान् कविकुलगुरुः कालिदासो बभूव ।
प्राचीनत्वात् सुविदितयशो मालवस्याङ्गभूतं ,
ख्यातं शास्त्रेष्वपि रुचिकरं वर्णनं यस्य भाति ॥

२३

जित्वा हूणान् सपदि समरे श्रीयशोधर्मनेता ,
कीर्तिस्तम्भं विशदवपुषं स्थापयामास यत्र ।
हृद्यैः पद्यैः खचितमखिलं सत्कवेर्वत्सभट्टेः ,
किञ्च प्रीत्या ललितकलयोत्कीलितं वासुलेन* ॥

२४

गत्वा तत्राभिनवतपसा भ्राजमानाः समन्ताद् ,
ब्रह्मानन्दे विधूनमनसो भूरि भाग्येन लभ्याः ।

* एतद्विषयेऽधिकं जिज्ञासुभिः 'उत्कीर्णलेखांजलि' स्वलोकनीयः ।

यद्दोर्दण्डे विलसति सदा ब्रह्मदण्डः प्रचण्डः ,
सिद्धाः शुद्धाः सविधि गुरवस्ते त्वयालोकनीयाः ॥

२५

पन्थानन्तत् पृथुलनगरारण्य--सिन्धुप्रियाभि—
श्चित्रैर्हृद्यैरपि च रुचिरं त्वं मयोक्तं निशम्य ।
स्वीये चित्तेऽखिलमपि निधेह्येतदेवास्ति योग्यं ,
खेदं नो चेदृजुपथ--परिज्ञानहीना व्रजन्ति ॥

२६

स्मृत्वा रीतिं सततमुचितां लौकिकीं वा विदायं ,
दातुं तुभ्यं कतिपयपदैरागमिष्यामि साकम् ।
पश्चात् पत्रालयमुपगतं स्वागतीकृत्य भूत्या ,
अन्यैर्मित्रैः सह परिचयं कारयिष्यन्ति तत्र ॥

२७

'आस्ते कश्चित् कुशलमभितः श्रीमतां मित्रवर्याः ?'
एवं पृष्ट्वा विरमय मनश्चिह्नदानावधि त्वम् ।
कष्टं मुद्राजनितमपि यत्तत् सहस्वाल्पकालं ,
कार्यार्थी नो गणयति यतो दुःखसौख्ये कदापि ॥

२८

मध्यस्थानं * यदिह रुचिरं वर्तते मोहमय्या ,
यस्माद्यानान्यपि च बहुशो यान्ति नीत्वा जनौघम् ।
आरोह्य त्वां सह दलकुलैर्वाष्पयाने निशाया—
मिष्टस्थानं गमयितुमये ! प्रेषयिष्यन्ति तत्र ॥

---

* बम्बई सेन्ट्रल इत्यस्य सूचकं मध्यस्थानमिति ।

२९

तत्रत्यं त्वं सहजसुषमा–चाकचक्यं विलक्ष्यं ,
यातायातं द्रुतगतिमतां मानवानाञ्च भूयः ।
विद्युद्गन्त्र्या अपि च निरतं मानवौघेन पूर्णे ,
भव्ये वीद्यागमनगमने मा गमः पत्र मोहम् ।

३०

सैषा भूमिः प्रतिदिन वषः कालमारभ्य यावद्–
भूयो नैति ह्यपरदिवसस्तावदागन्तुकानाम् ॥
गन्त्रीणाञ्च प्रभवति सदाऽभूतपूर्वं सुदृश्यं ,
सम्पद्येते हसन–रुदने सङ्गमेनैव यस्याम् ॥

३१

कोऽयं कोलाहल इत इतः श्रूयते किं किमेतन् –
मञ्जूषा मे क्व च मदन ! तद्विष्टरं केन नीतम् ?
एह्येहिं त्वं न हि कथमरे ! द्राक् शृणोष्यन्ध पश्य
ज्योत्स्नाहृष्ट्या सपदि कृपयद्यानमेतत् समेति ॥

३२

ग्रामं ग्रामं परिजिगमिषून् यानि लान्ति त्यजन्ति,
यानानीतः ककुभमपरां प्रायशः संव्रजन्ति ।
तेष्वस्माकं हितकरमरं यत्समायाति नूनं ,
तेषामेतत् प्रणयि सहजं देहरादूनयानम् ॥

३३

आगच्छास्मिन् प्रविश हर रे ! यच्छ मह्यं करण्डं
तिष्ठात्र त्वं स्थलमिदमये ! वर्तते पूर्वरुद्धम् ।

व
७६५

माता याता क्व च तव सखे ! स्थापयाधः स्वपात्रं,
शाटी दीर्णा तव पिटकतः सा त्वभूद्देव जीर्णा ॥

३४

कस्मिन् स्थाने भवति गमनं श्रीमतां मित्रवर्या-
स्तत्रैवावामपि जिगमिषू स्वस्तदा तिष्ठतात्र ।
कस्मान्मह्यं वितरसि नहि त्वं यदुक्तं मयाऽऽसी—
दुच्चैः कोऽयं विवदति भृशं भारवाही स आस्ते ॥

३५

रिक्तं रिक्तं विशत सुहृदः शीघ्रमस्मिन् प्रकोष्ठे,
मिथ्या ब्रूषे किमिति सततं मूढ ! रिक्तं कुरु त्वम् ?
कस्मात् कस्मादधिकृतमिदं स्त्रीभ्य एवास्ति तस्मात्,
स्थेयं नान्यैरिति नियमतो दण्ड भाग् वामगःस्यात् ॥

३६

इत्थं वातावरणसरणिं वीक्ष्य काश्चिद्विचित्रां,
चित्तं मा त्वं विकलय यतस्तेऽस्ति कक्षः स्वतंत्रः ।
कोणे तस्मिन् कथमु जनता पुञ्जिता वर्तते स्वि—
न्नीरं पातुं हिमनलिकया संस्थिता तत्र सर्वा ॥

३७

रे रे रामानुज ! भज निजं स्थानमाशु क्व याऽसि ?
काल्लादीनो विचरति मुधा नाधुना यः समेतः ।
नादं कृत्वा कथयति यतश्चालको गन्तुकामान
सज्जाः सन्तु प्रयतमनसा स्यन्दमश्चालयामि ॥

३८

पृष्ठे यावत् कुमुद ! हरितां दर्शयित्वा पताकां ,
वादं वादं रुचिर-सुषिरं सूचयेद्रक्षको न ,
तावच्छीघ्रं प्रविश मुदितः स्वीयकक्षं वचांसी-
त्येवं श्रुत्वा त्वमपि सुखदं प्राप्नुयाः स्वं प्रकोष्ठम् ॥

३९

हित्वा शङ्कां बहुतरजना यर्हि कुर्वन्त्यटाट्या-
मन्तः स्थित्वाऽहमिह हि पुनः किङ्करिष्यामि कोष्ठे ?
इत्थं चित्ते निजकृतिपटो ! मा भवेः संशयालु ,
सर्वेऽप्येते त्विह जिगमिषूनागताः संविदातुम् ॥

४०

आस्तां तावच्चलत चलत श्रूयतामन्तिमोऽय—
ञ्जातो नादोऽवतरत जना ! आम् शिवाःसन्तुमार्गाः॥
पत्रं देयं मम तु नमनं वाच्यमेवं ब्रुवाणा-
न्नेत्रप्रान्तैः सलिलकणिका मुञ्चतः सम्प्रपश्येः ॥

४१

कांश्चिद्धस्तस्थित-लघुपटान् वेपमानान् पुरस्ता-
दन्यान् मौनं नयनयुगलैः स्वा दशाः सूचयितॄन् ।
कांश्चित्पीडासहित-हृदयान् कम्पसङ्केत-कर्तॄन्,
प्रत्यवन्तच्छदन ! विदधत् त्वं सुखेन प्रयाहि ॥

४२

केचित् केषाञ्चिदपि विरलां साधु चर्चाञ्चरन्तः,
स्वीयस्थाने मुदितमनसः शान्तिमालम्बमानाः ।

ज
७६५

अन्ये सुप्ताः कतिचन परे विष्टरादि–व्यवस्था—
कर्तुं व्यस्ताः कथमपि तदा सम्भविष्यन्ति युक्त्या ॥

४३

नादं श्रुत्वा प्रणयमसृणं मोदमेघावलीना—
मन्येषां वै हृदयविपिने भावनाख्या मयूर्यः ।
नीत्वाऽऽलम्बं नवनवलसत्कल्पनामञ्चभूमे—
र्नृत्तं नर्तं वदनकमले व्यञ्जयिष्यन्ति सौख्यम् ॥

४४

आशानौका प्रलयमरुता वेल्लमाना बहूना—
मन्तःसिन्धौ स्मरणतरलै रिङ्गमाणैस्तरङ्गैः ।
दुःखावर्ते प्रियविरहजे भूरि दीर्घे पतन्त्य–
आनेष्यन्ति प्रविरलगलद्बाष्पधारा निजाक्ष्णोः ॥

४५

मध्ये मार्गे लघुविरमणस्थान–सन्त्यागपूर्वं ,
धावं धावं यदभिलषितं त्वाहृषां तस्य पूर्त्यै ।
किञ्चित्कालं प्रथमविरतिस्थानमासाद्य तिष्ठे –
त्तावत् पश्येस्त्वमपि सततं दादरं सादरं तत् ॥

४६

एतस्यास्ति द्विविधमुपयोग्यत्वमत्रेक्षणीयं,
पूर्वं त्वेतद्यदिह बहुशः सन्त्यहो यानमार्गाः ।
यस्मिन् कस्मिंश्चिदपि नगरीभाग आवेष्टुकामै—
रालम्ब्यन्तेऽतुलसुखकरा निर्गमस्येच्छुभिश्च ॥

४७

अन्यच्चास्मादपि परमिदं वर्तते भाग्यमस्य—
श्लाघा योग्यं यदिदमनया रक्षितं कोटपालम् ।
येष्वेनस्य प्रभवति कृपा ते सदा सौख्यभाजो,
नो चेद् दुःखानुभवविवशा बाह्य एवावसन्ति ॥

४८

तेषां हीनां स्थितिमभिलषेर्लोकितुं चेत्तदा त्वं,
स्थित्वा वातायननिकटतः स्वाक्षिलक्ष्यीकुरुष्व ।
तत्रत्यं त्वं यदपि विषयं न क्षपायां प्रतीया,
एष्यत्येव प्रिय ! तदपि तन्मानचित्रं पुरस्तात् ॥

४९

दृष्ट्वैतेषामुटजकटकस्योत्कटां कोटिमारा—
दाटीकेथा झटिति सुपटो ! टङ्कनं सङ्कटानाम् ।
रात्रीचेटी प्रकटयति या नाट्यमट्टालिकासु—
व्यालीवात्र त्वटति विकटा सैव मोट्टायितेन ॥

५०

सङ्कीर्णत्वादुदयति सदा ग्रीष्मता यत्र नित्यं,
तेषां श्वासा अपि शिशिरिताः सन्ति दारिद्र्यवासात्
रोगैर्दीर्घैरपि कवलिता ये प्रजाधिक्यदोषा—
च्छोचं शोचं नयनयुगलैर्वर्षयन्त्यम्बुधाराः ॥

५१

यत्राजस्रं भवति युगपद् यत् त्रयाणामृतूना—
मेवं वासो जनयति न तत् कस्य चित्ते विषादम् ।

निश्चिन्वीथा हृदि परिचलद्यानसंस्थं विचिन्त्यो-
द्धर्तुंश्चैतान् विपदि पतितानीश एवास्ति शक्तः ॥

५२

निश्चन्द्रेयं लसति विरला तारिकाऽऽलिस्तु कस्मा-
दम्भोदानां नभसि वितता जृम्भते यर्हि पंक्तिः ।
शङ्काझङ्कारितनिजमनो दीपका वैद्युतास्ते,
सम्बोध्यैवं व्रज शुभ ! ततस्त्वं विरामं द्वितीयम् ॥

५३

वेसिन्मार्गोऽयमपि निगमो ध्यानदानार्ह आस्ते,
यस्मादेतत्परिसरगतं वर्तते सद्भिरारम् ।
विद्युद्गन्त्र्यः किल चपलया चाल्यमाना अनेका,
गन्त्रागन्तूंस्तदवधि जनान् मोदयन्त्यो नयन्ति ॥

५४

केचिन्मौनं विशिशयिषवस्तल्पमल्पं गृहीत्वा,
यावद्विद्युद्व्यजनमरुता मोदमानाः शयीरन् ।
ईर्षाकृष्टैरिव कलकलैर्बोधयिष्यन्ति सुप्तां-
स्तावच्छीघ्रं कदलक-फलादित्सवस्तानिहैव ॥

५५

त्यक्त्वाऽऽयाता यदपि नगरीं वर्तते याऽखिलानां,
सद्वस्तूनां निधिरिव कथं तर्हि सोत्का इमेऽत्र ।
शाश्वत्येषाऽस्त्यधिजिगमिषा सम्भवा ते तु तस्मा-
देतज्ज्ञेयं व्रजति यदितस्तत्र मोचाफलौघः ॥

५६

अग्रे गच्छत् तिमिरनिकरं दारयन्मंक्षु यानं ,
छुक्छुक्छुक्छुक्छुगिति विरलं शब्दकाव्यं गृणानम् ।
लोकं स्वीयागमन-विषये सूचयत्तारनादै—
र्नैष्यत्येवं द्रुतमनलसं पालगेहं क्रमेण ॥

५७

मार्गे दाहान्वथ च बलसारं भ्लिलीमोरसंज्ञं ,
पश्चादायास्यति च नवसार्याह्वया पूः सुरम्या ।
यन्नाम्नैव प्रविचलति नोऽद्यापि हृद्योपगोत्रं ,
रम्यामेतां तदिह विषये शुश्रुमः किंवदन्तीम् ॥

५८

एता वस्तुं कतिचिदपि ये गूर्जराख्येऽत्र देशे ,
गौडाः प्राक् ते द्विजवरगणा गूर्जरीया हि गौडाः ।
इत्याख्याता जगति विदितास्तेषु सम्भाव्यते यद् ,
येऽत्रावात्सुर्जगदुरथ तानेव नोसारियेति ॥

५९

निद्रामुद्रायुतजनगणं भूरि विस्माप्य मार्गे ,
गर्जंगर्जं नभसि सततं वारिवाहो निशायाम् ।
शम्पाकम्पा-श्रितकरवरैर्मन्दमावेद्य यर्हि ,
मुञ्चेदश्वत् पवननिवहं वाहयन्नम्बुधाराः ॥

६०

चित्रं चित्रं तव वर ! पुरो यत्समेयात्तदानीं ,
तस्मिन् कांश्चिच्चकितचकीताञ्छीतभीतान् हिमेलून् ।

आच्छाद्य स्वं सुपटपटलैश्चारु मञ्चे प्रसुप्तान् ,
सङ्कोच्यान्यान् निजनिजतनुं कोणसंस्थान् प्रपश्येः॥

६१

मध्या रात्री यदपि विगता प्राणिनां वै तृतीयो ,
भागः सुप्तः स्वक-परिजनान् द्रव्यदारादिसर्वान् ।
विस्मृत्याहो ! तदपि कतिचिज्जीविकारुद्धनिद्राः,
कर्मात्मीयं करणशरणं मन्वते मौनमुद्राः ॥

६२

केचिद् यन्त्रालयमुपगता यन्त्रयन्त्येव यन्त्रा—
नन्ये मन्त्रालयनिलयिता मन्त्रयन्त्येव मन्त्रान् ।
केचित्तन्त्रालयनयजुषस्तन्त्रयन्त्येव तन्त्रा—
ञ्छ्लेषेष्वेषाऽनिशमपि निशा शास्त्यहो ! किं स्वतन्त्रा ॥

६३

आस्तामेवं विचरति मनोभावनावाटिकायां ,
सूर्योद्गः प्रकटितनिजोत्सङ्गरङ्गान्तरङ्गः ।
चञ्चच्चन्द्रातपतलरुचा सूरतैः सूरतीयैः ,
पूर्णोऽभ्यर्णो तव तु भविता मित्र ! नेत्रातिथिः सः ॥

६४

तापीनद्यास्तटनिकटगो भूरि शोभाविशाल ,
शक्तो नक्तन्दिवमधनतावारणे चानुरक्तः ।
एतस्यापि प्रथितयशसां गन्धमाघ्राय सिन्धु—
र्बन्धुत्वं स्वं सह सरितया योजयँल्लोलुठीति ॥

६५

अत्रत्यां न स्मरति न जनो जातुचिद्दीर्घसूत्रीं,
न स्याद्भूयः कथमिह भृशं स स्वयं दीर्घसूत्री ।
मिष्टान्नं वै रुचिरमिनरव्यप्यपीहत्यमास्ते ,
किन्तु प्रायो भवति जनता यूथकृत्यानुकर्त्री ॥

६६–६७

'धावित्वा ते विविशुरथवा तत्र रुद्धा न जाने,'
क्वामप्येवं शुचि निपतितां 'मा शुचोऽग्रे विलोक्याः ।
मो चेत् कृत्वाऽवतरणमरं तत्र तैरग्रकृत्यं ,
प्रष्टव्यं स्वं स्थिरधिषणयाऽऽह्वानयन्त्रेण सर्वम् '
इत्थं पान्थः सरलवचसा सान्त्वयन्नुन्मनस्का—
मात्मीयत्वं दधदनुपदं बोधयिष्यत्यजस्रम् ।
चालं चालं चलनचपलं यानमप्यात्मनीनं ,
स्मृत्वा कृत्यं शुभमथ ततो नेष्यति त्वाऽङ्कलेशम् ॥
[युग्मकम्]

६८

तत्रेशानां विनतशिरसा सादरं वन्दमानो ,
रेवावीचिस्पृशमनुपमं पावनं वातमेतम् ।
ज्ञात्वा सद्योऽवहितमनसा शर्वपुत्र्या स्वकीयं,
नामं नामं निखिलसुखदं मङ्गलं कामयेथाः ॥

६९

ब्राह्मी वेलाऽप्यभवदधुना ह्यास्तिका वीतनिद्राः ,
सन्तः शीघ्रं पणक्रमथवाऽप्याणकं नर्मदायै ।

आत्मीयां ते जनिसफलतामर्पयित्वा विदन्त ,
इद्धा श्रद्धाभरितहृदयैरङ्ग ! नंस्यन्ति मूर्ध्ना ॥

७०

'दिष्ट्या दृष्टिं चटुलयति यच्चाकचक्येन चक्ष-
र्नेत्रियस्तत् किमिति शिखरस्थं न जाने मनोज्ञम् ।'
इत्थं चित्ते त्वयि विमृशति प्रत्यभिज्ञानपट्टो ,
विश्रामस्थो भृगुपुरमिति व्यंदयति स्वाभिधानम् ॥

७१

शीघ्रं यात्राभृतकविहितोद्योगतः स्वस्थलेषु-
स्यास्नूनां त्वं बहुरसयुताः स्वार्थसिक्ता सुवाचः ।
शृण्वत्मामातिकपचनतः स्वस्थचित्तेन सम्यक्
याया अग्रे प्रकृति सुषमाऽऽलोकनादप्यतृप्तम् ॥

७२

सन्त्यत्रैकादशलघुपुराण्याशु संवर्धमानं ,
कल्ये पल्यंकिकजनगणं सत्वरं बोधयन्तः ।
विक्रेतारो विदधति मुदा वन्दिवच्चाटुगीर्भि-
र्यत्र भ्रातर्जननि ! भगिनीत्यादि सम्बोधनानि ॥

७३

'फाण्टं दुग्धं चिपिटकमिदं स्वादु सोलापुरीयं ,
किं वा सद्यो रचितममलं नैकधा मिष्टमन्नम् ।
प्रक्षाल्याद्वौ रदनवदने प्रातराशाय किञ्चित्
खाद्यं स्वाद्यं नयत नयत प्रीतिपूर्वं यथेच्छम् ॥'

७४

उक्त्वा चैवं नवमधुरसा-नागरङ्गाङ्कादीन् ,
विक्रीणीयुः स्वकृतिनिरता यत्र विक्रेतृवर्याः ।
यस्मिंश्चेत्थंकुतुकनिवहो विभ्रमे मञ्जु नृत्ये—
जानीथास्तद् वर ! वटपुरं सूनुवन्मोहमघाः ॥

७५

कीरैः कान्त किलिकिलिकृतं झंकृतञ्च द्विरेफै—
र्डीडस्थैर्वा चटकनिचयैश्चुंकृतं चारु हारि ।
मण्डूकैः कैश्चिदपि सरसां टंकृतं तीरसंस्थैः ,
कल्याः कल्ये कलकलमयीर्वाच आचामयाञ्चत् ॥

७६

मोदं मोदं प्रचलति पुनः पावकस्यन्दनस्थे ,
कान्ताराणां किमपि रुचिरं वृत्तमन्तर्निषण्णम् ।
लब्ध्वोद्बोधं किरणनिकरैरुन्मुखं चित्रभानो—
रात्मोदन्तं तव तु पुरतः स्थापयिष्यत्यनन्यम् ॥

७७

'स्थाणुर्यत्तं प्रकुपितदृशा भस्मशेषञ्चकारे—
त्येतेनैव व्यथितहृदयः प्रेतभूतः स कामः ।
तद्विद्वेषाद् य इह विपिने स्थाणवस्तेषु किं स्विद् ?
आमं आमं प्रभवति भृशं तत्प्रतीकारकांक्षी ॥

७८

नीहाराणां नवलकणिका मञ्जिकां शाद्वलीयां ,
कृत्वा मुक्तापटलजटितं सत्पटं तर्जयन्ति ।

लब्ध्वा हंहो ! ललितलतिकाः पल्लवैस्तालदानं ,
जोषं जोषं सुषमितसुमैस्तत्र कस्मै नटन्ति ? ॥

७९

के वाऽत्रत्या विमलमतयः शाश्वतं शासितारो ?
येषामेवा सभसुखकरी वर्तते सुप्रजाऽपि ।
नो जानीमो लसति भगवन्नन्तराले धरित्र्याः ,
केषामेषा कृतिरिति मतिं छिन्लने सन्ततुष्व ॥'

८०

तावत् त्यक्त्वा झगिति समलायादिसंज्ञं चतुष्कं,
विश्रामाणां, क्षिप निजदृशं गोधराया धरायाम् ।
यात्राकामा गमनमभितो ह्यास्तिका भारतीयाः ,
श्रद्धाबद्धा विदधति यतः केऽपि डाकोरनाथम् ॥

८१

नन्तव्यास्तेऽवनतशिरसा द्वारिकेशास्त्वयाऽपि ,
पश्चादग्रे स्वपथि चलता सन्तमार्गेण मित्र !
मध्ये ग्रामेयककुलवधूभ्योऽम्बुकुम्भोद्भवनोत्काः ,
काश्चित्कूपेष्वथ तदितरा दीर्घिकास्वीक्षणीयाः ॥

८२

दूरे दीनान् ससुखमयतः स्वस्वकेदारभागं ,
हस्ते नीत्वा विकटलकुटान् नद्धमध्याह्नभोज्यान् ।
गायं गायं मुदितमनसा ग्राम्यगीतानि मार्गे ,
पुष्टांस्तुष्टाञ्जलद-दयया हालिकान् लोकितासे ॥

८३

यैरेवात्राविरतविहितात् सच्छ्रमात्तुन्नमन्नं ,
लब्ध्वा लोकः कथमपि भुवि प्राणिति प्रत्यहं वै ।
आलोक्यैतान् विगतकलुषान् भावतो देवकल्पान
मग्नीभूतं प्रमदजलधौ सौख्यमीया निकामम् ॥

८४

नेदीयःस्थं निजमवरतेः सत्स्थलं पिप्पलोदं ,
निम्बक्षेत्रं तदनु निगमं दोहदं लङ्घयेथाः ।
सर्वाह्नीनाः प्रथमविहित-प्रातराशा अपिद्राग् ,
यत्रानेतुं स्वमभिलषितं वस्तु सोत्कण्ठला स्युः ॥

८५

संकुच्याङ्गं वलयितमुखः किम्पचानः सशङ्कः ,
कोषे द्रव्यं क्षिपति हि यथा दृष्टिवर्जं भयेन ।
तद्वत् कोणे विहितवसतिः सम्बलं स्वल्पलज्जः ,
कश्चित् स्वीये वदनविवरे क्षेप्स्यति स्वार्थमग्नः ॥

८६

सिस्नासुः कोऽप्यथ तत इतः स्वेष्टसिद्ध्यै यतित्वा,
काकस्नानादपि शुचियतो लप्स्यते स्वात्मतोषम् ।
आहृत्यापः कथमपि जवाद् धार्मिकः कोऽपि कौपी-
नीचैर्यान-प्रचलनभयाद् भोत्स्यते भीतभीतः ।

८७

आज्ञाचिह्नं निजकरगतं सारथिमंत्तु कृत्वा ,
वृन्दिष्ठां स्वां कृतिमनुसरन् पत्तनं मेघपूर्वम् ।

दुर्गं तस्मादुदयमथ चोल्लङ्घयन् ब्राह्मणीयं ,
ग्रामं श्रित्वा मुहुरपि पुरो रावटीं नेष्यति त्वाम् ॥

८८

तावल्लोकस्पृण ! शृणु रणन्मञ्जु मञ्जीरमिश्रं ,
मध्ये कक्षं क्वणलममलं तानपूरेण तृप्तम् ।
ब्रह्मानन्दैर्विरचितमलं संस्तुतिं वीतसारां ,
व्यक्तीकुर्वद् भजन-निवहं याचकैर्गीयमानम् ॥

८९

कोष्ठे कश्चिच्चपलहृदयो व्यस्तदृक् भीतभीतो ,
दृष्टिं यायान्नियतिनिहतस्तत्किमर्थं तवास्य ।
प्रश्नस्याप्युत्तरमुपगतः कोष्ठके यानपत्र—
द्रष्टा दास्यत्यनुपदमथोऽस्माद्गृहीत्वा द्विपाद्यम् ॥

९०

रात्रिश्रान्तं ज्वलनचलनं तुन्दिलं लाहलाघै-
र्यन्त्राच्छुण्डाऽऽकृतिकजलदादाशु संवीनतृड्कम् ।
स्वस्थं तैलादिभिरपि मनाक् कर्तुमात्मानमेव—
प्रोद्बुद्धं सद् दल ! लघु ललन्नेष्यते रत्नपुर्याम् ॥

९१

सज्जीभूयाग्निरथमपरं हस्तसात् कर्तुकामा—
नेकीकृत्याखिलमपि निजं वस्तुजातं प्रयत्नात् ।
दृष्ट्वा साकं त्वमपि रभसादुत्तरीतुं ततस्तैः ,
सन्नद्धं स्याः कतिपयपरैरङ्ग ! सन्देशवाहैः ॥

९२

दूरादेव प्रसृमरयशोभासि-वन्दारुवृन्दैः ,
सद्यो यानागमनसमये वेल्लितां वैजयन्तीम् ।
आनन्दोक्तिं जनगणकृतां घण्टिका-वादनञ्च ,
श्रुत्वा तौर्यत्रिकमिव कृतं तद्विरामेऽनुभूयाः ॥

९३

प्राप्योदन्तं भृशमुपसृता बान्धवाः सेवका वा ,
यावत्तैस्तैः कृतपरिचयाः स्वागतं व्याहरेयुः ।
अन्विष्टं सत् त्वमपि शकटं तावदन्यं निवेष्टुं ,
भृत्यैः पत्रोदवसितपतिप्रेषितैः सत्कृतं स्याः ॥

९४

तूष्णींशीले प्रविशति जनाः सूचयिष्यन्ति कोष्ठे,
नास्ति स्थानं स्थलमपरतो मृग्यतामेवमेव ।
किन्त्वन्यस्मिन् प्रविशति सति स्राक् तदा वावदूके
हस्ताहस्ति प्रयतमनसा तत्र योत्स्यन्ति केचित् ॥

९५

'एषा वृद्धा स्वजनविरहात् क्रान्दिशीकीव जाता'
'केषामेषाऽस्त्यवनिपतिता क्षुद्रिका मुद्रिकाऽत्र ?'
'ते ते याताः क्वनु हनुमता स्थापितं मित्र ! छत्रं',
भाषा एवं श्रवणपथगाः साधु सैधद्विधेहि ॥

९६

'कुर्वन्ति त्वन्मिलनविधुरा यान ! लोकाः प्रतीक्षा'-
मन्याः कन्या इव शकटिकाः स्नेहसिक्ताः सुसज्जाः

भानोर्घर्मे तपसि निरताः सन्ति गन्तॄन् वरीतुं,
याह्येतस्मादिति' निगदितुं यानमेष्यत्यतोऽग्रे ॥

९७

आसाद्यान्यं रथमथ कियत् सम्प्रतीक्षस्व तावद्,
यावन्नेयात् नव सहचरैः संयुतं यानमन्यत् ।
नीत्वा तत्स्थानपि बहुजनान् त्वं भवेरग्रयायि,
ध्यायं ध्यायं समसुखकरं श्रीपतेः पादपद्मम् ॥

९८

पूर्वं मार्गे जनपदनदीकाननानां कुलेषु —
स्फीता पीता नियतिसुषमामाधुरी नेत्रपात्रैः ।
आलोकेथास्तदपि धरणीं मालवीयां समन्ता—
च्छस्यं शस्यं जगति विदितं वर्ततेऽतीव यस्याः ॥

९९

आद्याऽऽयास्यत्यनुपदमितो नामली नामिका पू—
स्तस्या अग्रे खचितसुषमो जावरा वर्तृतीति ।
पुण्ड्रैः पूर्णाः कतिचन पराश्चारुकान्तारकाद्यै—
राराजन्ते परिसरसृता यत्र नाना शकट्यः ॥

१००

स्वैरं यन्त्रालयवरकृतो क्षोधयिष्यत्यजस्त्रं ,
नादस्तत्र स्वकृतिपटुतां व्यञ्जयन् तत्परत्वम् ।
शुभ्रां कीर्तिं भरतभुवि यच्छर्करा कीर्तयन्ती
नृणां स्वान्तं रसयति सदा माधुरीभिर्निजाभिः ॥

१०१

प्रज्ञाचक्षुः क्रममनुसरन् तावक्लीने प्रकोष्ठे ,
गोष्ठीं कर्तुं निजभजनतो यर्हि कुर्यात्प्रवेशम् ।
तस्मादेव प्रयतमनसा सूनानिन्दा च साकं ,
संश्रोतव्या विविधविषया गीतयो मालवीयाः ॥

१०२

तावच्छ्रान्तं दिनकरकरैर्नीरपानाभिलाषि—
क्लन्ति तान्तामपह्नतिकृते क्षुत्तृषोर्मानवानाम् ।
मध्ये रुद्ध्वाऽप्यनतिसमयं धोधरस्यारमेव ,
धावं धावं तव तु शकटं लप्स्यते प्राघुणत्वम् ॥

१०३

अत्रैवोष्णाः सुरसमरिताः कुण्डलिन्यो मिलन्ती-
त्येवं वार्ता क्वचिदपि पुरा संश्रुतां यात्रिवर्गः ।
तत्ताः क्रीत्वा ससुखमनसि प्राश्य सत्यापयन्तो,
यास्यन्तीतो झगिति कचनारं ततोऽग्रे दलोद्दाम् ॥

१०४

भानोरस्तङ्गमनसमयं लक्षयन्तस्तदानीं ,
शुक्लायन्त्रालय-कजवनाद् भृङ्गवत् प्रोद्गतान् नून् ।
स्वस्वावासान् प्रति रभसतः संयियासून् विलोक्य
सज्जीभूयास्त्वमपि नियतं स्वं विरामं प्रयातुम् ॥

१०५

आमातर्यः सकलभुवनं चारु चंक्रम्यमाणः ,
स्वे स्वे कर्मण्यविरतमहो प्राणिनो योजयित्वा ।

अत्रैवैष्यत्यथ स शिवनातीरशोभाभिकृष्टः,
श्रान्तान् सायं विरिरमयिषुर्नीरजाजानिरस्तम् ॥

१०६

पातुं नीरं स्थितवति सुतौ तीरदेशे शिवायाः,
याने आरुह्य ऋतुफलचयं तत्र विक्रेतुकामाः ।
आयास्यन्ति प्रणयभरितेभ्यो गृहीत्वाऽथ तेभ्यः,
कीर्तिस्तम्भस्थलमपि ततः पश्य मार्गेण गच्छतु ॥

१०७

नव्यं भव्यं भुविजनमनो-मोदकं मन्दसौरं,
वस्तुं देवानपि विवशयामास यः स्वीयकीर्त्या ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा गुणगरिमभिर्ज्ञातसंवीक्षणोत्का,
अत्रैवेता निजपरिजनैः संयुतास्तन्तुवायाः ॥

१०८

नैवासंस्ते कठरजठराऽऽपूरणादेव बन्धो !
धन्यम्मन्या विमलमतयस्तेन सम्मिल्य सर्वैः ।
अत्राकारि प्रियमतितरां मन्दिरं चण्डरश्मे—*
रद्याप्यस्मान् कथयति कथां यस्य भग्नावशेषः ॥

१०९

दुर्गं दुर्गं हृदयमदुनोत् कस्य नो वीक्ष्य शत्रो—
र्यस्मिन्नासीद्विनिहितमलं द्रव्यजातं हि भूयः ।
रक्षां चक्रुर्भटपरिवृढा दक्षिणे यस्य दक्षा,
वामे वामा रिपुगणकृते श्रीशिवायाः प्रवाहाः ॥

* अस्याप्यैतिह्यं "उत्कीर्णलेखाञ्जलि" ना ज्ञेयम् ।

११०

विश्रामस्यान्तिकमुपगतौ तत्र यन्त्रालयौ ते,
नादं कृत्वा प्रिय ! विदधतः स्वागतं प्रोल्लसन्तौ ।
तत्स्वीकृत्योत्तर तरलितस्तर्हि हित्वा प्रकोष्ठं,
प्रेम्णाऽऽयातैर्दलगृहपतेः सेवकैः साकमेहि ॥

१११

"हंहो ! एते हयशकटिका निर्भरं वावदूकाः,
जल्पन्तेऽल्पं नहि कथमिति" स्वान्तसंस्पृग्विचारैः ।
रुध्वाऽप्यग्रे चल हनुमता साकमीशं प्रणम्या –
पश्यच्छोभां दशपुरभुवो यानमारुह्य शीघ्रम् ॥

११२

"राज्यस्यैषा प्रमुखकर-ला वर्तते शुल्कशाला,"
यात्रिभ्यश्च प्रकृति-सरला सौख्यदा धर्मशाला ।
'श्रित्वाऽऽवासं तमिह विरलाः संस्थिता ग्रामपालाः'
'कुर्वन्त्यत्राध्ययनममला मध्यमा ग्राम्यबालाः ॥'

११३

'एतद्दिव्युद्गृहमथ महानांग्लविद्यालयः सः',
'पाश्चात्यां तौ स्मृतिमनुसृता सच्चिकित्सालयौस्तः' ।
यत्रैकस्मिन् भवति वपुषः शल्यकृत्यैश्चिकित्सा,
ख्यातश्चान्यो नयनजरुजां शान्तये सिद्धहस्तः ॥

११४

श्रित्वा सूतेर्गृहमिदमहो ! बालकान् वै कियत्यो.
विस्मृत्यार्तिं प्रसवजनितां जन्म नादुर्जनन्यः ? ।

पश्यन्त्वङ्के विदधति यतः क्रीडनं केऽपि छात्राः,
प्रत्यक्षस्य प्रभवतु पुनः किं द्वितीयं प्रमाणम् ? ॥

११५

'किञ्चैतस्या अपि रचनया पुष्करिण्या बुधेन,
कार्यञ्चैकं फलमुभयथा संज्ञिका साधितोक्तिः ।'
साक्षीभूता कथयति पुरः शालिका बालिकानां,
याऽस्या एव प्रणयपिशुनैः प्रस्तरैर्निर्मिताऽस्ति ॥

११६

'शीतेनार्ता बहुतरजनाः सम्बलं कम्बलानां,
लब्ध्वैवेतः शिशिररजनीः सौख्यतो यापयन्ति ,
'गोशालेयन्त्वतिथिसुखदाऽऽवासशाला विशाला ,
चेष्टाचित्रस्थलमिह्नमये ! पश्य सा कोटपाली ॥'

११७

'तुष्टाऽत्रत्या भवति कियती चाष्पसंवाहिनीनां ,
यात्रांकृत्वा सपदि जनताऽस्मात् सुकार्यालयाच्च ।'
संल्लापेन स्थितपुरुषयोरेवमत्राप्तबोधं ,
घण्टानादं शृणु वरघटीसद्मसंश्रावितं वै ॥

११८

'यस्मिन् ग्रामे लसति नगरीपालिका शासनेन ,
प्रोद्बुद्धा वै भवति रुचिरा तत्र तु स्वास्थ्यवृद्धिः ।'
सम्यक् शुद्धिं जलवितरणं दीपकादिव्यवस्थां
कृत्वैवैषा जयति नगरीपालिका मन्दसौरी ॥

११९

विश्रान्त्यै ते सदुदवसितं वर्ततेऽत्रैव तस्मा —
दुत्तीर्यारं वटकरवरैश्चारु संजीव्यमानम् ।
कान्तं कान्तं विपणिलतिका-ग्राहकेन्दिन्दिरैश्च ,
पत्त्राघासं प्रमुखमभितः कुञ्जकल्पं लभस्व ॥

१२०

यो वै नेत्रेऽभिमुखमनिशं रञ्जयन् दीपिकाभि-
र्युक्तो नाना पवनचपलानीतसद्यन्त्रगीतैः ।
यातायातैरपि बहु नृणां वाहनानां च यत्र ,
व्याप्तः प्राप्तः श्रियमतितमां राजते 'राजमार्गः' ।

१२१

श्रान्तिं हित्वाऽनुभव कुशलं चात्र भूत्वा सनिद्रं,
प्रत्यूषे ते सुदल ! फलिता क्लान्तिरत्रागतस्य ।
किञ्चाऽऽस्ते नो गमनमुचितं तेऽधुना तत्र रात्रौ ,
योग्यायोग्यं गणयति न यो दूरगा तस्य सिद्धिः ॥

१२२

आयातेयं रविसहचरी कान्तिपूरं किरन्ती ,
निद्रामुद्रामपि च सततं मानवानां हरन्ती ।
तस्याः क्षौमं वसनमरुणः सारयन् कुङ्कुमेन ,
भाले भाभी रचयति भृशं मञ्जुलाः पत्त्रलेखाः ॥

१२३

उत्थायेशं स्मर निजकृतेः पालनायोद्यतं स्या—
स्तावन्नीत्वा दलवितरकः स्थापयन् पेटिकायाम् ।

अन्यैः शाखापुर-वितरकैः साकमैक्यो विसृज्य ,
प्रीतो नीत्वा स 'जनकपुरं' शीघ्रमेववेक्ष्यति त्वाम् ॥

१२४

मार्गे यान्तं निजनिजदलं प्राप्तुकामाः कियन्तः ,
पृष्ट्वा नीत्वा तव सहयुजो भारभाराद्धरन्तः ।
सेत्स्यन्त्यन्ये विनिहतहृदः सम्भविष्यन्ति यस्मा —
दाशैवेका जनयति सतां मानसे दुःखसौख्ये ॥

१२५

'बत्तिश्रेष्ठिप्रवररचिताऽऽरोग्यशालां विशुल्कां,'
दृष्ट्वा सर्पद् भुजगगतिभिर्भ्रामितं यत्र तत्र ।
वीथीष्वन्यास्वपि कतिषुचित् सञ्चरत् त्वं मदीयं,
गेहं पश्येः स्रगिति भवनं 'विश्वनाथाह्वयं' तत् ॥

१२६

पश्चात् कृत्वा 'गणपतिनुतिं वीक्ष्य शृङ्गाटकं' तत् ,
यच्छुद्भूयः सहचरगणेभ्यो विदायं सुखेन ।
मार्गे 'शम्भुं गिरिवरधरं' वन्दमानं सुभक्त्या ,
'जीवागञ्जे' सपदि हिं 'जगन्नाथसन्मन्दिरे'ऽयाः ॥

१२७

प्रासादो यः कनककलशैर्मूर्ध्नि सूर्यात्मजानां ,
क्रीडारङ्गस्थल इव लसन् स्फाटिको भाति भाते ।
उच्चैर्वेदाध्ययननिरतैश्छात्रवर्यैः सुजुष्टो ,
मध्ये विद्यालयवरयुतः सन्ततं यश्चकास्ति ॥

१२८

कीदृक् चैतद् रुचिरकलना-कीलितं तोरणं + वै,
बाला आद्यं पठनमपि किं कुर्वतेऽत्रैव नित्यम् ।
कस्माच्चायं विशति तरसा मानवानां समूहः ?
सञ्चिन्त्यैव प्रविविश जगन्नाथनुत्यै सहैव ॥

१२९

हैमीं मूर्तिं महिषदनुजध्वंसिकायाः सुदिव्यां +
शम्भोर्वक्त्रप्रतिकृतिमथो राजतीं राजमानाम् ।
नुत्वा देवैः सहितमपरैः श्रीजगन्नाथनाथं,
भूयः पञ्चायतननमनं संविधायोर्ध्वमेहि ॥

१३०

सोपानान्तं तव गतवतः पूर्वमेवाक्षिलक्ष्ये,
भव्यं ❀ विद्यालयवरगृहं तत्र सम्पत्स्यतेऽरं ।
सत्रा यत्राध्ययनपटुभिश्छात्ररत्नैर्महान्ति,
द्योतन्नानाविषयखचितग्रन्थरत्नानि सन्ति ॥

१३१

तस्यां विद्यालयभुवि मया कालमाश्रित्य किञ्चित्,
स्थित्वा प्रीत्या क्रमकमलयोरन्तिके सद्गुरूणाम् ।
नीता शिक्षा सुरवरगिरो 'रामचन्द्रा'भिधास्ते,
विद्याचार्या मम सुखकरा मातुला वन्दनीयाः ॥

१३२

प्रत्यक्षं यद् विलसति मुदाऽऽवासकं मन्दिरस्य,
सानोः पश्चायितमतितमां पुण्यभाग् वन्दनीयम् ।

+ इदं तोरणं गुरुवर्यैरेवात्र कारितम् ।
+ इयं षोडशतोलक परिमिता गुरुवर्यैरेवात्र समर्पिता ।
❀ इदं विद्यालयभवनं गुरुवर्यैः प्रचुरद्रव्यव्ययेन कारितं ।
तथा अनेको ग्रन्थाः विदुषां वाचनार्थं संगृह्य स्थापिताः ।

सन्माहात्म्यं प्रतिदिनभवं धर्मकृत्यांश्च सर्वा—
नालोक्यैव व्यजनति सदा पिप्पलद्रुर्मदीयम् ॥

१३३

नैके भक्ता गुरुपदयुगं पूजितुं दूरदेशात् ,
कार्याण्यन्यान्यपि च सहसाऽऽवश्यकानि प्रतर्ज्य ।
व्यासीराकादिनमनुपमं लङ्घयित्वा समन्ताद् ,
यत्रायाता यजनमभितो भावपूर्वं चरन्ति ॥

पञ्चभिर्गुरुवर्णनम् — १३४

तस्यां कुट्यां जनपरिवृतान् काष्ठपट्टे निषण्णान् ,
तेजोमूर्तीन् प्रखरतपसा भ्राजमानान् सुशान्तान् ।
आत्मानन्दे रमणकुशलान् जीवजीवातुभूतान् ,
हृष्टांस्तुष्टानतुलितशुभज्ञानकोषेण पुष्टान् ॥

१३५

साक्षाद् वेधा इव विदधतो ज्ञानसृष्टिं जडेषु ,
साक्षान्नारायण इव नृणां रक्षणोद्युक्तचित्तान् ।
साक्षाद् गौरीश्वर इव भुवो नास्तिकोच्छेददक्षान् ,
दत्तात्रेयः पर इव पुनश्चात्र नीतावतारान् ॥

१३६

मन्दं मन्दं प्रणवमननं कुर्वतो ध्यानपूर्वं ,
भक्त्या काश्चित् स्तुतिपदततीः साश्रुनेत्रं गृणानान्
आशावासोधरहरमयान् कर्मवीरान् गभीरान् ,
भव्यैर्भक्तैर्निटिलविहित—श्रेष्ठगन्धत्रिपुण्ड्रान् ॥

१३७

कांश्चिद् भक्तान् मधुरमधुराः सत्कथा भारतीया ,
अन्यान् धन्यान् ललितकविताः सारगर्भाः श्रुतानाम् ।
वीक्षान् प्रीत्या सततमितरान् देशना दुःखहर्त्रीः—
गीतावाक्यान्यपि कथयतो मानवान् कांश्चिदन्यान् ॥

१३८

तत्रायातैः कतिपयबुधैः पाणिनेः शास्त्रचर्चां ,
सूक्ष्मं कैस्कैर्मुनिभिरपरैर्ब्रह्मविद्याविचारम् ।
ऊहं न्याये गहनमथ च ज्योतिषे ज्ञानदानं ,
कुर्वाणांस्तान् वर ! गुरुवरान् वीक्ष्य भक्त्यानतं स्याः ॥

१३९

मौनं स्थित्वा स्वजननिवहे वाक्सुधाऽऽप्लाबितेन
ध्यात्मानं सफलजननं मन्यमानेन धन्यम् ।
आनन्दाब्धौ तरलिततया मज्जितेनापि तत्र
प्राप्ते काले विनतशिरसा ते त्वयाऽऽवेदनीयाः ॥

१४०

पूज्याः! श्रीमत्क्रमकमलयोश्चञ्चरीको लघीयान्
रुद्रोऽहःस्वेष्वथ विधिवशात् प्रापितो विप्रलम्भम् ।
साष्टाङ्गेन प्रणतिविधिना दण्डवत् संप्रणम्य ,
सन्देशं स्वं विनयसहितो मन्मुखेनेममाह ॥

१४१

यच्श्रीमत्पत्कमलविमलोपास्तये प्राप्तजन्मा ,
बाल्ये क्रीडाङ्गणमिव भवत्पावनाङ्कं श्रितोऽहम् ।

लालामालाऽऽकुलितलपनो लीलया लाल्यमानो ,
भूयँश्चीडं भवति भवति प्राक् सुगार्हस्थ्यभाजि ॥

१४२

राज्ञाऽऽज्ञप्तं श्वपचशिशवः साकमन्यैः पठेयुः ,
श्रुत्वैवं तद्विषमसमयेऽकारि भीष्म-प्रतिज्ञा ।
अन्नाम्भोवैं समुमितदिनेष्वञ्जसा वर्जनेनाऽऽ-
ग्रातो भूयः सततमदिशच्चान्यशालां विधातुम् ॥

१४३

धर्मप्राणैर्मनसि विहितो दीर्घदृष्ट्या विचारो,
भूयोऽप्येते निहतमतयो धर्मनाशाय यत्नम् ।
कृत्वा बालानधमसरणौ प्रापयिष्यन्ति तस्मात् ,
संरक्ष्यास्मान् सुरवरगिरं पाठयामासुरग्रे ॥

१४४

किं वाऽध्याप्यं रुचिरमिह किं वर्त्मना केन वैते ,
पारेशास्त्रं सपदि शिशवो यान्तु ? चैवं विचिन्त्य ।
अष्टाध्याय्याश्चरणयुगले स्वेन साकं समर्प्य ,
प्रारब्धो नः सरलमतिभिः शब्दशास्त्रे प्रवेशः ॥

१४५

ज्येष्ठभ्रातुर्भवति नियतं जन्मसिद्धं गुरुत्वं ,
वर्तन्ते ये मम गुरुवरा मत्सुतस्यापि ते स्युः ।
सञ्चिन्त्यैवं मम पितृवरैरर्पितोऽहं भवद्भिः ,
शिक्षादानैः सह करुणया पालितो लालितश्च ॥

१४६

काले काले समुपचितवता वीक्षिता दानशैल्य –
श्चित्राचार्याः सरणिरथ सा, ते तपस्याप्रकाराः ।
आचार्यत्वं, विविधसुकथावाचना, वाचना वै,
शास्त्रार्थानामपि कुशलता, साधु सेवाऽतिथीनाम् ॥

१४७

लघ्वी शाटी कटितटगता चोपवस्त्रं लघीय–
स्ताभ्यामाच्छादितनिजतनूंस्तेजसा द्योतमानान् ।
वानप्रस्थाश्रममथ शुभं स्वीकृतांस्तद्गृहस्थे,
दृष्ट्वा धत्ते स्म न हृदि जगद् भूरि चित्रं कदानु ॥

१४८

एवं दिष्टे सुतवति भवद्भाविना प्रेरितेव,
ज्येष्ठा माता मम दिवि गता तत्सुतोप्यन्वगात् ताम्
विस्मृत्याहो ! सकलमपि तद् देवदत्तं विषादं,
दानं कृत्वा सविधि यतितं मंक्षु तुर्याश्रमाय ॥

१४९

सर्वं विप्रार्पणमिति कृतं निश्चितं दूरदूरात्,
श्रुत्वाऽऽयातैर्द्विजवरगणैरीप्सितं किं न लब्धम् ?
किं न प्रापन् दशपुरभवा भूसुरा अप्यभीष्टं ?
दर्शं दर्शं तदिदमखिलं विस्मितो विस्मयोऽपि ॥

१५०

आहूयोचुः स्रगिति सहजं स्वं पितृव्यश्च शीघ्रं,
सज्जौ स्यातां सदुपनयनं स्वस्वसूनोर्विधातुम् ।

कालेतस्मिन्नतिकरुणयाऽनिच्छुताऽपि प्रदत्तो,
मह्यं मान्याः! शुभगुरुमनुस्तेन जातोऽस्मि धन्यः।

१५१

तं सर्वस्वार्पणमखविधिं प्रेक्ष्य शङ्कान्वितोऽहं,
संश्रुत्य प्राक् कृतवितरणं मोहमय्याः पितुश्च।
त्यक्त्वा कस्माद् व्रजति न रमा सन्ततं न्यक्कृतेय-
मस्याश्चैषा प्रकृतिरथवा दानमाहात्म्यमेतत्॥

१५२–५३

शिष्टैर्देव्या अभवदथ वश्यारुद्धीक्षास्वरूपा,
तां स्वीकृत्य स्वकभुवि 'जयानन्द' नाम्ना प्रसिद्धैः।
आरब्धं यन्मदुपनयने भोजनं ब्राह्मणानां
तद्वै कस्मिंश्चिदपि सुखदे सन्मुहूर्ते प्रवृत्तम्॥
स्वीयेग्रामे ह्यथ च युगपद् येन रत्नेन्द्रपुर्याः,
सत्रं दैनन्दिनमनुपमं चालितं मासषट्कम्।
तृप्तास्तेषु द्विजवरगणा लक्षशः सौख्ययुक्ताः,
किन्नो जाता अहरहरिह स्वादु भुक्त्वा यथेष्टम्?॥

युग्मकम्

१५४

पश्चाद्यज्ञत्रितयमनघं रुद्रचण्डयोःश्रुतीनां—
मातुश्चेष्ट्वा सविधि सततं तीर्थयात्रार्थमीयुः।
केदारेशं हिमगिरिशिरःस्थं प्रणम्य प्रयाता,
बद्रीनारायणचरणयोर्भावपुष्पार्पणाय॥

१५५

यात्रां कृत्वा द्रविणनिचयैः कारयित्वा 'सुविद्या—
शालाहर्म्यं' नवमथ 'जगन्नाथसत्तोरणादीन्' ।
वाराणस्यां सुरधुनितटे 'श्रीघनश्यामतीर्थै'—
र्दत्तां दीक्षां सविधि जगृहुस्तत्र तुर्याश्रमस्य ॥

१५६

दण्डं धृत्वा विनयसहितं 'कृष्णलालेति' नाम्ना,
'कृष्णानन्दाह्वयमिह गुरुप्रोक्तमङ्गीकृतश्च ।
आज्ञां नीत्वा 'विजयनगरे' 'भिल्लवाडादि'पूर्षु, *
ग्रामं ग्रामं सुबहु विहितस्तत्र धर्मप्रचारः ॥

१५७

'आशावासा भव जहिं वृथा तेऽस्ति कौपीन'मेतत्,
देव्याऽऽज्ञप्तं शिरसि विधृतं तद्वदेव प्रयुक्तम् ।
अन्नत्यागं तदनु नितरां स्वीयहस्तेन भोज्यं,
पात्रं पात्रं बहुवितरणं ब्राह्मणेभ्योऽप्यकार्षुः ॥

१५८

अस्वाप्सुर्ये मृदुलशयनीयेऽप्यतृप्ता इदानी—
माश्चर्यं ते विगतवसनाः शेरते काष्ठपट्टे,
येमिष्टान्नैरमृतमधुरैरप्यतुष्टा अभूवं—
स्तेषां स्वान्तं सुबहु मनुते केवलं तक्रमेव ॥

१५९

'सीतामातु' र्विशदविभवाख्यायिका शंसनीया,
सिद्धिर्दिव्या मम जनकतः 'श्रीरमाकान्त' वर्यात् ।

* राजस्थानीय-एतयोर्नगरयोरपि गुरुवर्याणामाशीर्भिः श्रीरामनाथ रामचन्द्र कोगटा तथा श्रीनारायणलालवक्कील महोदयाश्च सुसम्पन्ना अभूवन् । अनेकमासावधि अत्रापि अन्नसत्रं चालितम् ।

हार्दं मातुः सहजवरतः 'श्रीलगोविन्दराभाद्'—
वैदुष्यं यो गुणिजनमुखात् संश्रुतं यर्हि कर्हि ॥

१६०

भूयो वर्षेऽष्टखनखमिते माघशुक्ले स्वहष्ट्या,
लोकैर्दृष्टं चकितचकितैः सर्वदानं तृतीयम् ।
यस्मिन्नेतः किल मतिमतां सत्परीक्षां जिघृक्षु—
र्मृत्युः साक्षादपि लघु पराभूत् तपस्याबलेन ॥

१६१

नामं नामं चरणयुगले मस्तकं मामकीनं,
धारं धारं हृदयपटलेऽहर्दिवं हे यतीन्द्राः !
अक्ष्णोरग्रे घटितघटना जीवने संस्फुरन्ती—
रेताः सर्वाः पुनरपि हृदा प्रत्यहं संस्मरामि ॥

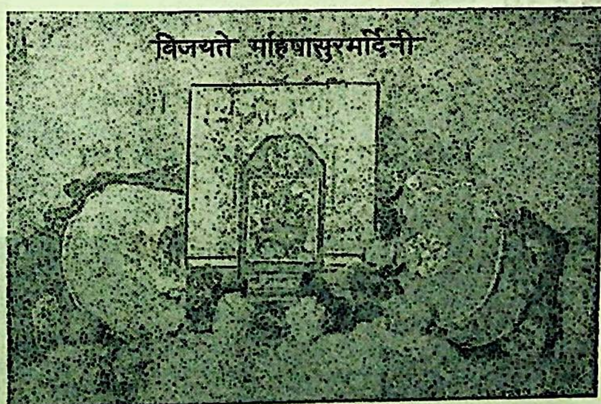
१६२

याता राकाः कतिचन न यास्वर्चनेच्छावतापि—
प्राप्तो योग्यावसर इति मे मानसं दन्दहीति ।
वर्षे चास्मिन्नपि नहि तथा शक्यमासीदतो मां,
क्षन्त्वा भूयोऽप्यतिकृतकृपैराशिषा योजनीयः ॥

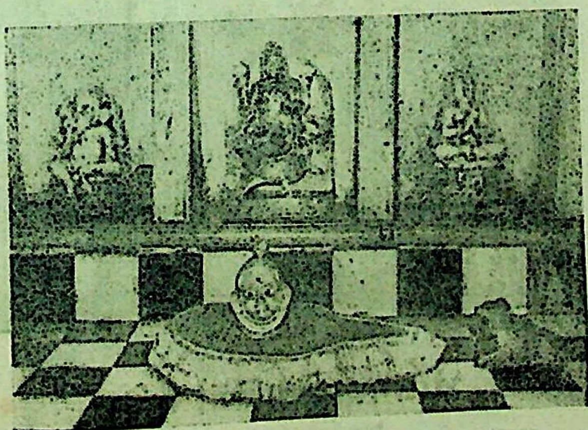
१६३

खशशिनखमितेऽब्दे पावनाषाढमासे,
शुचियुतशरतिथ्यां श्रीगुरौ मोहमय्याम् ।
शुभमरचयदेतद् 'रुद्रदेवत्रिपाठी,'
गुरुवरपदपद्म—प्रीतये 'पत्रदूतम्' ॥

॥ इति पत्रदूतं खण्डकाव्यं समाप्तम् ॥

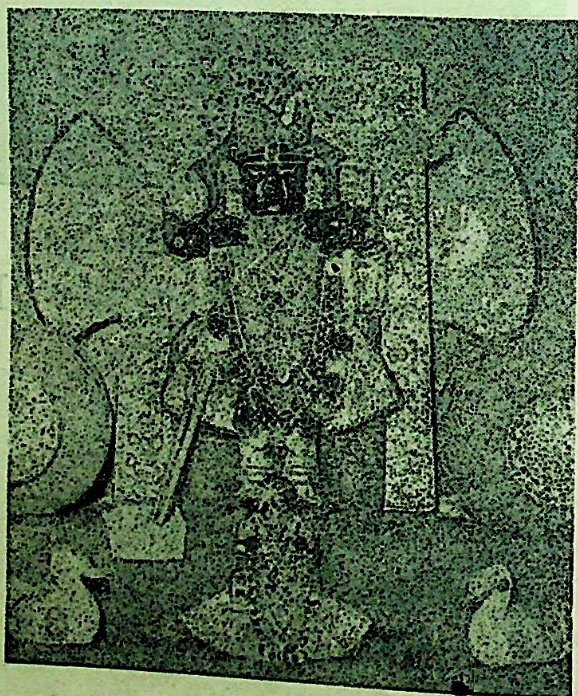

महिष-दनुजध्वंसिकाया हैमी मूर्त्तिः
[पत्रदूत-श्लोक-१२६-प्रथम-पद-सूचिता]

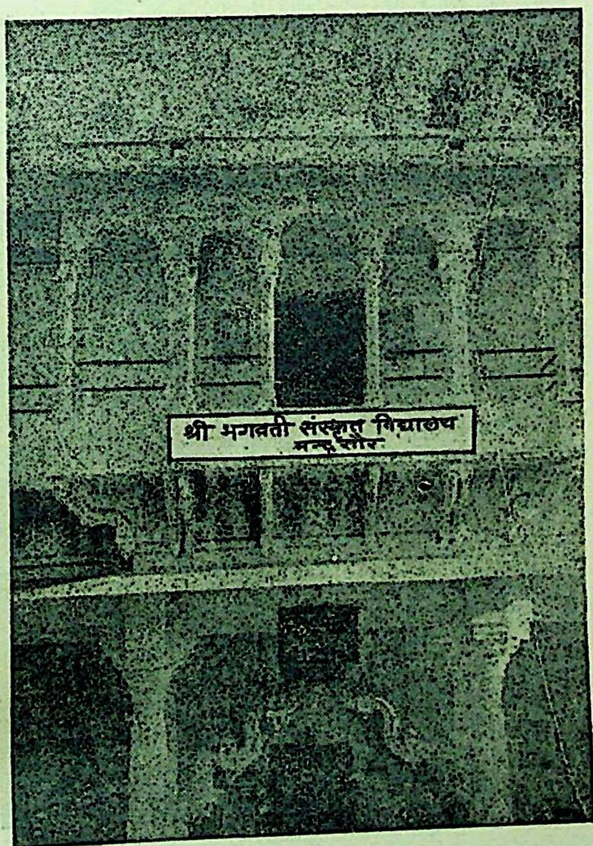
श्रीशिवपंचायतनम्
[पत्रदूत—श्लोक-१२६-[चतुर्थपदसूचितम्]

गूर्जरगौड़ब्राह्मणदायादीय-
श्रीजगदीश मन्दिर-मन्दसौरस्था

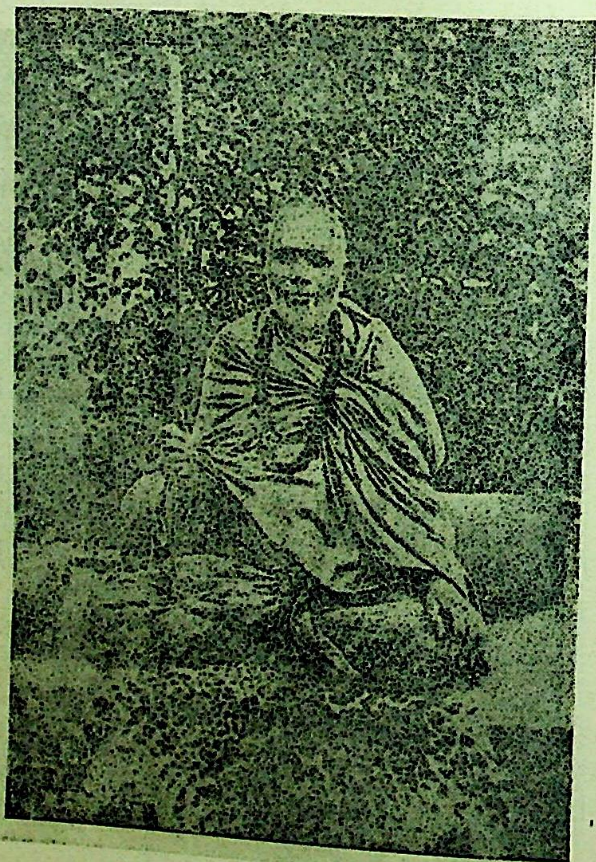
श्रीजगन्नाथस्वामिनां मूर्त्तिः
पत्रदूत – श्लोक-१२९-(तृतीयपदसूचिता)

श्रीस्वामिवर्यैर्निर्मापितं जगदीश-

मन्दिरस्य सत्तोरणं, तदुपरि
संस्कृतविद्यालय-भवनञ्च ।
[पत्रदूत श्लोक-१२७-१३०-१३१]

(श्रीस्वामिचरणानां दीक्षागुरवः)

परमपूज्य-प्रातःस्मरणीय श्रीघनश्यामानन्दतीर्थमहाभागाः
(संस्थापकाः—काशीस्थ मुमुक्षुभवनस्य)
[पत्रदूत-श्लोक-१५५ तृतीयपदसूचिताः]

पत्रदूतसम्बन्धिनोऽभिप्रायाः

कालिदासपुरे रम्ये, कालिदासोऽपरोऽभवत् ॥
रुद्रदेवत्रिपाठीति, यत्काव्यं मेघदूतवत् ॥१॥
पत्रदूतं, तथापीदं मेघदूताच्छुभंमहत् ॥
स्मरदोषान्धयत्नेन, रागेणैवं प्रियांप्रति ॥२॥
न चित्रमान्ध्यरागाभ्यां, मेघे दूतत्वकल्पना ॥
लोकातीता गुरोःशक्ती, दृष्ट्वा प्राप्ता विवेकदृक् ॥३॥
तया दृष्ट्वाऽनुरागेण, पत्रदूतं गुरून् प्रति ॥
विख्यातं युक्तियुक्तंच, पत्रेयद्दौत्य कर्म तत् ॥४॥

नर्मदोत्तरतटनिवासी ब्रह्मचारी शङ्करानन्दः

(२) श्रीरुद्रदेवजी त्रिपाठिनः 'पत्रदूत' नामकं खण्डकाव्यंमुहुर्मुहुरवलोक्यापि तृप्तिन्नलब्धवानहम् ।

काव्येऽस्मिन्मुम्बापुरीत आरभ्य दशपुरस्थ श्रीगुरुचरणकुटीरपर्यन्तस्य मार्गादिवर्णनमतीव सरसं सुललितं प्राञ्जलमाह्लादकं सजीवं भावपूर्णञ्चास्ति, पुनश्चेदङ्काव्यमनन्तश्रीविभूषितश्रीस्वामिकृष्णानन्दतीर्थ महाभागानां प्रत्यक्षानुभूतोदात्तस्फीतचरित्रस्य याथार्थ्यवर्णनेन पावनं धन्यंचाभवत् ।

विदूषां . काव्यरसरसिकानामन्येषाञ्चपुरतोमेसानुरोधनिवेदनम,-यत्तं सकृदप्यभिनवमिदं काव्यमवलोक्य यूनोरस्यकवेरुत्साहवृद्ध्या सहैव स्वकीयगुणग्राहकतामपि प्रकटी कुर्युः ।

अन्तेचाहं कवेः सर्वविधामुत्तरोत्तरामुन्नतिङ्कामये ।

शितिकण्ठ शास्त्री साहित्याचार्यः
संस्कृत विद्यालय. सीतामऊ

विलोक्य त्विद्धूस्तव पत्रदूतं,बभूव चित्ते विपुलः प्रहर्षः ।
सदोन्नतिं ते भुवि कामयानः सधन्यवादं ह्यभिनन्दयामि ॥१॥

बृहन्मठः
सीतामऊ (म. भा

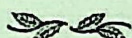
महन्त श्रीधनगिरिः शास्त्री,
काव्य-पुराणतीर्थः, विशादश्च.

पण्डितप्रवरस्य श्रीरुद्रदेवस्य इदं काव्यं भारते अद्य नष्टप्रायां दूतकाव्यप्रणयनपरंपरां पुनरुज्जीवयति। भूलोकस्य अमरावत्यां मुम्बैपट्टणे निवसन्नयं कविः गुरुपूर्णिमायां मन्दसौरस्थितान् पूज्यपाद श्रीकृष्णानन्दस्वामिचरणान् पूजयितुं नाशक्नोत् । अतः पत्रमेव मित्रं दूतं च आकलय्य तन्मुखेन प्रणाम पुरस्सरं सन्देशं प्रेषयति । अत्र च लघुनि सन्देशकाव्ये व्यावर्णितं श्रीमत्परमपूज्यानां अवधूतशिखामणीनां श्रीकृष्णानन्दस्वामिपादानां महामहिम औदार्यं वैराग्यं दातृत्वं च श्रुत्वा पत्रेण सह वाचकानामपि मस्तकं परगुरुवरान् वीक्ष्य भक्त्याऽऽनतं स्यादेव । अत्र सर्वत्रापि सहजसुन्दरा सरलसुभगा च अस्य कवेः मधुपाकोपमा शैली मनो विनोदयति रसिकानाम् । आह्वयति च हृदयानि । मोहमयीतः मन्दसौरपर्यन्तस्य धूमशकटीप्रयाणस्य वर्णनावाष्पयानविश्रामधाम्नः विविधदृश्यानां चारुचित्रणं प्रयाणिकानां स्वार्थसाधकस्वभावनिश्लेपणं अन्ये च धूमशकटीप्रवाससम्भ्रमाः हास्यपूरितया सरलसुन्दरया स्वभावबन्धुरया सरण्या निरूपिताः । सकृदनुवाच्यैव अस्य स्वारस्यमनुभोक्तव्यं वाचकैः ।

मधुरवाणी कार्यालय,
गदग (जि. धारवाड़)

श्रीपंडरीनाथाचार्यः
सम्पा. 'मधुरवाणी'

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१ आ.	६	विन्दन्ते	विन्दते
३ ,,	११	मार्गषीर्ष	मार्गशीर्ष
७ ,,	६	वेधं	विधं
७ ,,	१४	मृत	मृतो
८ ,,	१२	कल्वनं	कल्पनं
२	१०	देवी	देवि
४	४	विचराणि	विचाराणि
७	११	कश्चित्	कच्चित्
८	५	दिन वपः	दिनमुपः
६	१८	स्यन्दम	स्यन्दन
११	७	नौका	नौकाः
११	१२	त्वादृषां	त्वादृशां
१६	८	यन्त्रेण	यन्त्रेण
१६	१५	तत्रेशानां	तत्रेशानं
१७	६	माभातिक	प्राभातिक
,,	,,	पचनतः	पवनतः
१८	११	चित्रमानो	चित्रभाजो
,	१८	मुल्का	मुक्ता
२०	१०	दृष्ठि	दृष्टि

,,	१४	यतो	युतो
२४	६	मरिताः	भरिताः
२६	१४	सृता	सृतौ
२६	२	मेववे	मेवे
३०	२८	अनेको	अनेके
३२	३	वीज्ञान्	विज्ञान्
,,	१८	यच्छ्री	यच्छ्री

अस्यैव कवेरन्यत् प्रकाशनम्

१. कालिदास-प्रेरितः शिल्पशृङ्गारः मूल्य १-०-०
(संस्कृतानुवादः)
२. विनोदिनी (हास्यकविता संग्रहः) ,, ०-८-०
३. प्रेरणा (संस्कृत-गीति-संग्रहः) ,, ०-१०-०
४. पत्रदूतम् (खण्डकाव्यम्) (द्वि. सं.) ,, ०-८-०

—प्रकाशनार्थ सन्नद्धम्—

५. चित्रालङ्कार—चन्द्रिका
[विविध-चित्रबन्ध-बन्धुरा]
६. अनुज-विजय [खण्डकाव्य] हिन्दी
७. केका (कविता सङ्ग्रह) ,,
८. गायत्री—लहरी (संस्कृत)
९. स्मरण—कला (हिन्दी अनुवाद)

प्राप्ति स्थानम्—
श्रीमहेश्वरमुद्रणयन्त्रालय
मन्दसौर (मध्यभारत)

—श्री महेश्वर प्रिंटिंग प्रेस मन्दसौर—